

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ՝ Ք. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍԵՊՈՒՅԻ
ՅՈՒԹԵՐԸ

Տպարան ԹՆԻՊԱՐ
ՊԼԵՐՈՒԹ
1953

ԶՕՐ. ՍԵՊՈՒՅԻ
Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Ը

Գրի առաւ՝ Մ. ՎԵՐԸԾԻՆ

1772 100. H. Gustave

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Զօրավար Սեպուհի «Վերջին նամակ» էն
ետք, պարտք կը զգանք նաեւ հրատարակելու
իր պատանեկան ու երիտասարդական յուշերը
որոնք գրի առնուած էին Մ. Վերածինի կողմէ
Զօրավար Սեպուհի իսկ հաւանութեամբ ու լոյս
տեսած էին 1940ին. «Ազատ Խօսք» օրաթեր-
թին մէջ, Պուլկարիա:

Վերստին հրատարակութեան յանձնելով
մեր միակ մտահոգութիւնն է անվթար պահել
Զօրավարին թանկարժէք յուշերը, նաև ոգեկո-
չել հերոսի անմահ յիշատակները և առաջնոր-
դել հայ հասարակութիւնը, մանաւանդ նոր սե-
րունդը որ ընթանան Սեպուհներու գծած լու-
սաւոր ու փառահեղ ուղիէն:

Յարգանք մեծ հերոսին ու հանգիստ
տանջուած աճիւններուն:

ՔՐԻՍՏՈՓՈՐ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ

ԶՕՐ. ՍԵՊՈՒՅԻ ՅՈՒԾԵՐԸ

Զօր. Սեպուհի գիւղը կուգար Բաքերդի Թոմնա գիւղէն:

Թոմնա կէս ժամ հեռու է Վարդահանէն, շինուած բլուրի մը ստորոտը: Վերջերս 60—70 տուներէ կը բազկանար Թոմնան, կէս առ կէս հայ և թուրք: Գիւղն ունէր աւերակվանք մը որուն ներքեւ, ըստ աւանդութեան, թաղուած են քանի մը վանքեր:

Ճորոխի մէկ ճիւղը Թոմնայիմօտէն կ'անցնի:

Սեպուհի ընտանիքը կը բնակէր Թոմնա և նախաապէս կը կոուէր Գալուստեան:

Տանեւեօթներորդ դարուն, լազերը կը յարձակին Բաքերդի հայ գիւղերուն վրայ և կը կոտորեն քրիստոնեաները:

Հայերէն մաս մը կ'ապաստանի լեռները բայց կը կոտորուի մեծ մասը:

Ինչպէս կ'երեւի, 17րդ դարուն լազիստանի, Աճարայի եւ հիւսիսային Հայաստանի մէջ թուրք իշխանութիւնները անսովոր եռանդով մը ուզած են իս-

Նամացնել հայ յոյն և վրացի քրիստոնեայ բնակչու-
թիւնը՝ հուրով և սուրով :

Սեպուհի հայրը (մեծ հայր Պետրոս ունէր Գա-
լուստ անուն եղբայր մը, որ չկրնալով տոկալ իս-
լամներու կողմէ կազմակերպուած այս կստորածնե-
րուն և հալածանքներուն կ'իսլամանայ :

Սեպուհի հայրը կը կոչուէր Ներսէս, Ներսէսի
հայրը՝ Պետրոս, Պետրոսի հայրը՝ Գալուստ, Գալուստի
հայրը՝ Աբէլ :

Այս Աբէլը ունէր երկու որդիներ՝ Գալուստ և
Պետրոս :

Պետրոսի ճիւղէն կուգայ Սեպուհ : Իսկ Գալուստ
ինչպէս ըսինք կ'ընդունի իսլամութիւնը, թէեւ ինք
և իրեն յաջորդող սերունդները կը շարունակեն պա-
հել իրենց ազգակոնական կապերը քրիստոնէայ մը-
նացած ճիւղին հետ :

Իսլամացած Գալուստի թոռնորդիները մինչեւ այ-
սօր կը բնակին Քըրզի գիւղը, որուն բոլոր բնակիչ-
ները, դատելով շատ մը երեւոյթներէ, հայէ դար-
ձած են շատ հաւանօրէն : Սեպուհի ընտանիքին այս
իսլամացած ճիւղը մինչեւ այսօր կը կոչուի Գալուստ
օղլու, որուն վերջին շառաւիղը, հաճի Սիւլէյման,
1911ին վարզահան գնաց այցելելու և բարի գա-
լուստ մաղթելու իր զարմիկին համթաւաւոր Սե-
պուհին :

Քանի մը օր ետքը, ինքը՝ Սեպուհ, երկու զին-
եալ ընկերներով փոխ այցի գնաց Քըրզի, ուր մեծ
այցելութիւն սարքուեցաւ ի պատիւ իրեն :

Երեք օր Քըրզի հիւր մնաց Սեպուհ : Մատաղ
կտրեցին իրեն համար և գիւղին առջեւ ճիրիս խաղա-
ցին :

Այս հաճի Սիւլէյմանն է որ մանրամասնութիւնս

ներ տուած է թէ ինչպէս «150 տարի առաջ՝ իր նախահայրը՝ Գալուստ, իր ամբողջ ընտանիքին հետ 15 օր վանքերը պահուելէ և խոտ ուտելէ ետք, զացած ընդունած է իսլամական կրօնը, միանգամ ընդ միշտ փրկուելու համար հալածանքներէ»:

ԹՈՄՆԱՅԷՆ ՎԱՐՉԱՀԱՆ

Սեպուհի ընտանիթը Թոմնայէն վարդահան փոխադրուած է 1875ին, Սեպուհի ծնելէն երեք տարի ետք: Հետեւարար Սեպուհ ընկ թոմնացի է, բայց տակաւին երեք տարեկան երախայ փոխադրուած է վարդահան:

Ասեպուհ Մկրտուած է վարդահանի մէջ՝ ձեռամբ Տէր Արշակ անուն պոլսեցի քահանայի մը, որ դէպի էրզրում իր ուղեւորութեան ատեն հանդիպած էր վարդահան:

Եւ այս քահանային անունով ալ կոչուած է Արշակ, անուն մը՝ որ առաջին անգամ կը մանէր Բաբերդ:

Ասկէ ետքն է որ Բաբերդի կողմերը նորածինները կը կոչուին Արշակ անունով:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԶԲԱՂՈՒՄ

Գալուստեանները, այսինքն Սեպուհի մեծ հայրերը, եղած են կարաւանապետ: Անոնք միշտ ճամբորդած և կտրած են Տրապիզոն—էրզրում—Թաւրիզ մեծ ճանապարհը, փոխադրելով ապրանքներ:

Կարաւանապետութիւնը դադրած է ընտանիքին մէջ Սեպուհի մեծ հօրը՝ Պետրոսի օրով: Ասոր երկու որդիներէն մին Ներսէս, որ յետոյ պիտի ըլլար Սեպուհի հայրը, կը պանդխտի Կ. Պոլիս, Ներսէսի միւս եղբայրը կը կոչուէր Հաճի Մելքոն:

Կ. Պոլսոյ մէջ Ներսէս կը գործէ կարսպետ պէյ Պալեանի որդւոյն՝ Սարգիս պէյի մօտ, որ այն ատեն կարեւոր շէնքեր կը շինէր: Այս պանդխտութիւնը տեղի կ'ունենայ հանանօրէն 1860ական թուականներուն:

Սարգիս պէյ ունէր աշխատաւորներու վերակացու մը (եղաթ պաշի) Ալէմ տաղցի Սերգիս Տայի անուն մէկը: Ալէմ Տաղի իւսկիւտարէն քանի մը ժամ անդին հայտընակ գիւղ մըն էր:

Ներսէս, իբր կտրիճ մարդ, կը դրկուի Ալէմ Տաղի վերակացուի պաշտօնով, վասնզի Սարգիս այն ատեն արքայական քէօշկ մը կը կառուցանէր այդ կողմերը:

Ալէմ Տաղիի մէջ Ներսէս կը սիբահարի գեղանի հայուհիի մը, որ յետոյ պիտի ըլլար Սեպուհի մայրը:

Այս հայուհին կը կոչուէր Ազաւնի Զոռնանի Մարտիրոսեան, դուստրը բազմանդամ ընտանօքի մը որ կը համրէր 7 ուստրեր և 7 դուստրեր:

Ներսէս յանդուգն, պնդակազմ և քաջակորով մարդ մը եղած է, նշանաւոր ճիրիտ խաղացող էր (փոլօ) և անգամ մը այս խաղի ընթացքին երկու ձի ճաթեցուցած էր: Նշանաւոր ըմբիշ ալ էր:

Ալէմ Տաղի մէջ ամուսնանալէ ետք օր. Ազաւնիի հետ, Ներսէս իր կնոջ հետ կը վերադառնայ Թոմնա, ուր կը ծնին երկու դուստրեր:

Կարճ ատեն մը կը մնայ գիւղը, ուրկէ կ'արգիլէ բողոքականութեան մուտքը ի Բաբերդ, ձեծելով եւ վանտելով միսիոնարները կամ անոնց գործակալները:

Հիներու յատուկ նախապաշարումով, Ներսէս դժգոհ կը մնայ երկու աղջիկ ունենալէն և մը հեռանայ կ'երթայ Կ. Պոլիս: Բայց հազիւ հինգ կամ վեց ամիս անց՝ լուր կը ստանայ որ տիկին Ազաւնի

մանչ զաւակ մը պարգեւած է իրեն, կայտառ
մանչ մը, որ պիտի ըլլար ապագայի Սեպուհը:

Ներսէս լուր կը զրկէ որ չմկրտեն իր զաւակը,
մինչև ինք անձամբ վերադառնայ Թոմնա, ուր, ար-
դարեւ կը հասնի իր մանչ զաւակին ծնելէն շուրջ վեց
ամիս ետք:

Իր ամուսնոյն վերադարձէն ետք, Տիկ. Աղաւնի,
գժգոհութեան պատճառներ և կռիւներ կ'ունենայ
գիւղին թրքուհիներուն հետ: Ուստի, Ներսէս կ'ո-
րոշէ հեռանալ գիւղէն և ընտանիքով ժամանակա-
ւորապէս կ'երթայ Վարզահան, ուրկէ կը ծրագրէր
վերջնականապէս փոխադրուիլ Կ. Պոլիս:

Հազիւ ատեն մը Վարզահանի մէջ տեղաւոր-
ուած, կը յայտարարուի ռուս-թրքական պատերազմը
(1877):

Վարզահան գալէ առաջ Ներսէս 200 թրք. ոս-
կիի կը ծախէ իր հայրենական ընդարձակ և
արժէքաւոր կալուածները Բէլ Եուսուֆ անուն թուր-
քի մը:

Պատերազմի տարիներուն Ներսէս կը մնայ Վար-
զահան՝ բարեկամի մը տունը և կ'ունենայ երկու
մանչեր ևս — Յարութիւն և Պետրոս: Վերջինս կը
մնանի ութը տարեկան հասակին:

Ինչպէս բոլոր պատերազմները, նոյնպէս և այս
պատերազմը տնտեսական դժուարին պայմաններ
կը ստեղծէ շրջանի բոլոր գիւղացիութեան համար:

Ներսէս կ'օգնէ վարզահանցի կարօտ գիւղա-
ցիներուն. հետզհետէ կը կապուի գիւղին և այլևս
կը հրաժարի Պոլիս վերադառնալու գաղափարէն:

Ան քիչ մը հող կ'առնէ Վարզահանի մէջ և վերջ-
նականապէս կը հաստատուի այդ գիւղը: Սեպուհի
հօրը առած հողը Տրապիզոն-Բաբերդ խճուղիին վրան

էր: Այդ հողին վրայ ալ ան կը շինէ շէնք, խանութ
և խան:

Այս խանը կամ օթեւանը ի վերջոյ շատ ժողո-
վըրդական դարձած է շնորհիւ Սեպուհի եղբորը՝ Յա-
րութիւնի:

Սահայն Սեպուհի հօրեղբայրը, Հաճի Մելքոն
Ներսէսեան, չփոխադրուեցաւ Վարդահան, այլ շարու-
նակեց բնակիլ իր հայրենի գիւղը՝ Թոմնա, ուր կը
պահէր իրեն բաժին ինկած ընդարձակ կալուած-
ները:

Այս Հաճի Մելքոնն ևս կ. Պօլիս գացած էր պան-
դըխտութեան:

* * *

Սեպուհի մանկութեան տարիներուն պատահած
դէպք մը խոր տպաւորութիւն թողած է իր մտաւոր
հողիին մէջ:

Դեռ եօթը տարեկան էր, երբ լազերը յարձակում
գործեցին Վարդահանի վրայ՝ տանելու համար Մղտե-
սանց նշանաւոր ձին, որուն համբաւը տարածուած էր
ամբողջ Լազիստանի և հիւսիսային Հայաստանի սահ-
մաններուն մէջ:

Սեպուհի հայրը՝ Ներսէս, դուրս կը նետուի դա-
շոյն ի ձեռին՝ պաշտպանելու Վարդահանի այդ նշա-
նաւոր ձին: Բնականաբար տեղի կ'ունենայ կռիւ և
ի վերջոյ լազերը կը հարկադրուին հեռանալ գիւղէն
առանց ձին կտրենալ տանելու: Բայց Ներսէս լազի
դանակէ մը կը վիրաւորուի և արիւնլուայ կը վերա-
դառնայ տուն:

Վարդահանցիները այս առթիւ սովորական խօսք
կը գործեն ըսել.

Ներսէս վիրաւորուեցաւ,
Բայց ձին փրկուեցաւ:

Մատաղատի Արշակ այս դէպքէն ետք տյլեօ կը սկսէր մտածել. — Ինչո՞ւ լազերը կը յանդգնին գողնալ փորձել հայերու լաւագոյն ձին: Ինչո՞ւ կը վերաւորեն իր հայրը, որ ուղած է պաշտպանել գիւղին ձին: Ինչո՞ւ քրիստոնեաները կը հալածուին, իսկ լազերը ազատ համարձակ կը զինուին և կը յոխորտան քրիստոնեաներու առջև:

* * *

Սեպուհ իր մանկութեան օրերուն կը յիշէ իրենց շրջակայ գիւղերու նկատմամբ սա երգիծական ասուածիւնը. —

Ճրնկրլ մրնկրլ՝ ֆելասեղցիֆ,
 Շունք կերան՝ բալախորցիֆ,
 Օգ պօգ իշխան՝ երկուացիֆ,
 Սուրբայ դրկից՝ վարզահանցիֆ,
 Շարուէ շարան՝ բումերցիֆ,
 Չիմէն պասեր՝ անջրկեցիֆ,
 Ոսկի թափախ՝ նուացիֆ:

* * *

Տրապիզօն փոխադրուիւնք. — Մօտ տասը տարի վարզահան — Թոմնա շրջանին մէջ մեծցած և ուռճացած էին Սեպուհ, իր եղբայրը Յարութիւն և քոյրերը, երբ ընտանիքը կ'որոշէ փոխադրուիլ Տրապիզօն:

Վարզահանի նախակրթարանին մէջ Սեպուհ արդէն ցոյց տուած էր մեծ ուշիմութիւն և ընդունա-

կուսիւններ: Քանի մը տարուան մէջ աւարտած էր հեգարանը, Սաղմոսը, Քրիստոնէականը, Նոր Կտակարանը և Նարեկը, առանց գրեթէ բաւ մը խնկ հասկընալու:

Սեպուհ կը նստէր դպրոցի փսիաթիւն վրայ (խսիր) և կը կարդար միայն: Գրեւը քիչ գիտէր:

Երբ ընտանիքը փոխադրուեցաւ Տրապիզոն, Սեպուհ իսկոյն զրկուեցաւ տեղւոյն Լուսաւորչեան երկսեռ վարժարանը, որ կը գտնուէր համբաւաւոր դաստիարակ և իր ժամանակի կարողագոյն կրթական մշակներէն Սահակ Էթմէքճեանի տեսչութեան ներքեւ:

Երբ Սեպուհ առաջին օրը այս դպրոցը գնաց Նարեկն առած իր անութիւն տակ, ուսուցիչները քրննութիւն կատարեցին «վարզահանցի տղեկին» կարողութիւնը գիտնալու և ըստ այնմ կարգի մը մէջ դնելու համար:

Նարեկը կարգալ տուին իրեն և ապա հարցուցին.

- Ի՞նչ հասկցար, Արշակ:
- Ոչինչ:

Ուսուցիչներն իրեն յայտնեցին որ այլևս Նարեկ պիտի չկարդայ: Սեպուհի ձեռքը տուին նոր դասագիրք մը — Մայրենի Լեզուն, որուն էջերուն մէջ կային բազմաթիւ պատկերներ, ինչպէս թռչուններ, շուն, կատու ևն.:

Երբ Սեպուհ առաջին օրը տուն վերադարձաւ Լուսաւորչեան վարժարանէն, ցոյց տուաւ իր ընտանիքի անդամներուն «Մայրենի Լեզուն»:

Սեպուհի քոյրերը կուշտ մը խնդացին իրենց եղբոր դասագրքին վրայ.

— Այս շուներ, կատուն, թաշունն ու արջը ինչու համար դրուած են հոս . . . :

Տրապիզոնի վարժարանին մէջ է որ Սեպուհ սկըսաւ գրել սորվիլ :

Չորս տարի, 1884էն մինչև 1888, այս դպրոցը յաճախեց, բայց, միւս կողմէ, արձակուրդի ատենները կ'երթար արհեստի :

Հետագային Սեպուհը ճանչցողը կրնայ երևակայել թէ ինչ անհանդարտ բնաւորութեամբ ժտուած կրնար ըլլալ անոր մանկութիւնը :

Արդարև, այնքան անընտել հակումներ ունէր ան, որ չորս տարուան մէջ 17 անգամ արհեստ փոխած էր Տրապիզոնի մէջ :

Սեպուհ արհեստ չէր սիրեր, այլ կռիւ, ծեծկըւութ, ծովեզրը լողալ և ձուկ բռնել :

Պատանի Արշակի շարձձիութիւններէն մին ալ ջորեպաններու ձիերուն պոչն էր ձար (մագ) քաշել, ձկնորսութեան թել շինելու համան :

Սեպուհի գերդաստանին մէջ ժառանգական գիծ մը կար — փոքրերը մինչև իրենց 11 տարեկանը մանուկ կը մնային ինչպէս որ պէտք է ըլլային : Բայց 12էն ետք անոնց աճուածը այնպիսի համեմատութիւն կ'առնէր, որ 12 տարեկանը կ'երեւէր 15 կամ 16 տարեկան տղայի կերպարանքով :

Եւ Սեպուհ բացառութիւն չէր — իր ընտանեկան գիծէն : Ան ոչ միայն մեծ կ'երեւէր, այլև մեծ կը զգար ուժ կը զգար իրմէ մեծ տղաներն իրեն հնազանդեցնելու :

Սեպուհ կը շարունակէր լողալ Տրապիզոնի ծովեզրի ջուրերուն մէջ : Յանդգնութիւնը ծնած էր իրեն հետ : Իրեն պէս ուրիշ տղաներ ալ կային, հաւանորէն նոյնքան յանդուգն, որքան ինքը :

Օր մը, ինք և ուրիշ երեք տղաներ ծովը մտան միասին և այնչափ հեռացան որ այլևս չէին տեսնուեր: Իր եղբայրը Յարութիւն և ուրիշներ կարծելով որ չորսն ալ խեղդուած են՝ տուն տարին Սեպուհի և ընկերներու հազուատները:

Երկու կամ երեք ժամ ետք յանդուզն լողացողները վերադարձան ծովեզերք, ուր Սեպուհի մայրը, քոյրերը և միւս տղոց պարագաներ եկած կ'ողբային իրենց զաւակներուն կորուստը:

Չորս տղաներ ծովէն յարութիւն առած թուեցան իրենց ընտանիքներուն:

Բայց Սեպուհի անհանդարտ բնաւորութիւնը եթէ ծովին չբախէր, պիտի դարնուէր ցամաքի կենդանիներուն և իրենց տարեկից տղաներուն:

Գիւղի տղաներէն Պետրոս, որ հօտաղներու պետնէր և շատ ուժեղ մէկը, օր մը կը հարցնէ Սեպուհի.

— Արշա՛կ, ի՛նչ գիւրքեր կը կարգայիր Տրապիզոնի դպրոցին մէջ:

— Հայոց Պատմութիւն, Մայրենի Լեզու, Քերականութիւն, Ընդհ. Պատմութիւն, Կրօն, Գծագրութիւն և Գիտելիք Պարտիք:

— Հա՛, կը նկատէ Պետրոս, Գիտելիք—Պարտիք, Գիտելիք Վարդիք:

Եւ այնուհետև Պետրոս իր բերնէն վար չի ձգեր այդ բառերը: Սեպուհը տեսածին պէս կամ անոր բացակայութեան կը կրկնէր:

Գիտելիք պարտիք — գիտելիք վարտիք:

Սեպուհ կը կատղի այս անարգական վերաբերումէն, կ'ուզէ ընդհարել տղուն հետ, կ'ուզէ կռիւով մաքրել նայիւր և լռացնել լսել չուզող Պետրոսը, բայց կը մտածէ իր կրած լազական հագուստի մասին: Կրնար այս հագուստը փճացնել կռիւի ատեն և

ատիկա իր գործին չէր գար:

Եւ կը վերադառնայ տուն, կը փոխէ հագուստները և կու գայ փողոց:

Երբ Պետրոս կը տեսնէ զինքը, նորէն կը կրկնէ.

— Եկաւ Տրապիզոնի Գիտելիք—Պարտիք—Գիտելիք վարտիքը...

Սեպուհ անոր կ'իջեցնէ իր պատանեկան փառաւոր ապտակներէն մին: Ծեծկըւուքը կը սկսի: Երկուքն ալ ուժեղ էին: Բայց Սեպուհ մարմնամարզութեան դասեր առած էր Տրապիզոնի մէջ: Վարզահանցի Պետրոս կրնար ապաւինիլ միմիայն իր կոշտ ուժին, մինչ Սեպուհ իր ժառանգական ուժին կը միացընէր հիմա մարմնակրթութեան ճկունութիւնը եւ մեթոտները:

Եւ Պետրոս կ'իյնայ գետին, զգալով որ պարտուած է այլեւս:

Այդ վայրկեանէն յետոյ Վարզահանի հօտազները և հասակակից տղաները Սեպուհը կը ճանչնան իրենց պետ:

Նազար Հայուհից եւ լազ Եուսուֆ. — Սեպուհի մատաղատի մտքին վրայ խոր ապաւորութիւն թողած էր նաև հետեւեալ դէպքը. —

Վարզահանի մէջ կար Նազար անուն գեղեցիկ աղջիկ մը, հազիւ 16 տարեկան, որ կը նկատուէր ամենէն շնորհագեղն ամբողջ շրջանին: Նուրբ հայուհի մըն էր Նազար, դեղանի և հիանալի մազերով:

Այդ ատենները ծխախոտի մաքսանենգութեամբ կը զբաղէր համբաւաւոր լազ մը՝ Եուսուֆ պէկ, որդի Հասան պէկի:

Եուսուֆ պէկ աչք կը տնկէ այս հայուհիին եւ կը ծրագրէ առեւանգել զայն: Իր այս ծրագիրը բաւական ատեն որոճալէ ետք օր մը իր միտքը բացէ

ի բաց կը յայտէ աղջկան հօրը՝ Փորստնին.

— Աղջիկդ ինձի պիտի տաս, կ'ըսէ արիւնարբու
և շփացած լազը:

— Այդ տեսակ բան լսուած չէ, կը պատասխանէ
յանկարծակիի եկած հայրը և կ'ուելցնէ. — Դուք իս-
լամ էք, մենք՝ հայ:

— Հիմա կ'երթամ կը ծախեմ սա ծխախոտի բեռ-
ները, բայց վերադարձիս կը տանիմ աղջիկդ: Եթէ
ոչ այս գիւղը հողին կը հաւասարեցնեմ...

Արդարեւ, ատեն մը ետք Եռսուֆ կը վերադառ-
նայ 30 գինուած լազերով: Այս դէպքը տեղի կ'ունե-
նայ 1887 թուականին:

Զուգադիպութեամբ, այդ միջոցին Վարդահան
կ'ըլլան 30ի մօտ մշեցիներ և վանեցիներ, որոնք
չախմտխալիներով գինուած պանդխտութենէ կը վերա-
դառնային իրենց երկիրը:

Եռսուֆ պէկի խուճբին Վարդահան հասնելուն
գիշերը ընդհարում տեղի կ'ունեննայ մէկ կողմէն
մշեցի-վանեցիներու և միւս կողմէ լազերու միջեւ:

Եռսուֆ պէկի մարդիկը կը քշուին գիւղէն ճիւղ
լազերու այս երիտասարդ պետք կ'ըսէ.

Հարկաւ մշեցիները մինչեւ վերջ հող չեն մնար:
Նազարը եթէ ամուսնանայ և 40 տարի ամուսնացած
մնայ, դարձեալ իմը պիտի ըլլայ:

Բայց Եռսուֆ պէկ չի հասնիր իր փափաքին:
Օր մը, երբ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ դար-
ձեալ կ'երթայ դէպի Բարձր Հայք, էրզրումի մօտ
կ'ընդհարուի բէժի գօլճիներուն հետ, որոնց գնդակ-
ներէն կը սպանուի: Իսկ գեղանին Նազար կ'ա-
մուսնանայ Վարդահանցի Յովհաննէս անուն երիտա-
սարդի մը հետ:

վերադարձ Տրապիզոն, յետոյ Կ. Պոլիս. — Տարի
մը վարդահան մնալէ ետք Սեպուհի ընտանիքը կը
վերադառնայ Տրապիզոն:

Հայրը՝ Ներսէս կը մտածէ իր Արշակ զաւակը
(Սեպուհ) դրկել Կ. Պոլիս, շարունակելու ուսումը:

Եւ Արշակ կ'երթայ Պոլիս, ուր կը մնայ իր քե-
ռայրին, Սառա քրոջը ամուսնոյն քով: Այս մարդը
ուսման կողմնակից չըլլալով Արշակը կը դրկէ ար-
հեստի:

Դեռ 1889ին քէօշկի մը կը շինուէր Կ. Պոլսոյ մէջ
և կ'ըսուէր թէ այդ քէօշկը — Չալի — կը կառուցուէր
երիտասարդ գերման կայսր վիլհելմի այցելութեան
նախատեսութեամբ: Այս քէօշկի շինութեան մէջ կը
գտնուէր Սեպուհ, որպէս օգնական բալուցի վարպետ-
ներուն:

Ինչպէս Հնչակեան կ'ըլլայ. — Օր մը, ճաշի մա-
մանակ, վարպետները կը խօսին Սեպուհին համար
տարօրինակ թուող նիւթի մը մասին: Խօսակ-
ցութեան մէջ ան կը լսէ որ կը գործածուին Հայրե-
նասիրութիւն, հնչակ, Պարսկաստան և նման բա-
ռեր:

Իբր շատ հետաքրքիր և ուշիմ պատանի, ան մը-
տիկ կ'ընէ խօսակցութիւնը: Թողմաս Ճելալեան այդ
ատեն կ'աշխատէր քէօշկի շինութեան մէջ:

Սեպուհ իրիկունը անոր մօտենալով կ'ըսէ.

— Այսօր վարպետները այսպէս այնպէս կը
խօսէին...

— Սո՛ւս, ձայնդ կտրէ, չըլլայ որ ուրիշին ը-
սես... Թուրքերը քեզ կը փճացնեն, եղունգներդ կը
կտրեն... կը սաստէ թողիաս Ճելալեան:

— Բայց ինչո՞ւ... կը հարցնէ Սեպուհ:

— Չայնդ կտրէ՛ հիմա: Բայց եթէ կ'ուզես

իմանալ եղեւթիւնը, վաղը իրիկուն ես քեզ
կը տանիմ տեղ մը և շատ բանի կը տեղեկանաս:
Իրաւ ալ, յաջորդ երեկոյ թ. Ճելալեան Ար-
շակը կը տանի Ազարիկ Քալոյեան անուն մէ-
կու մը մօտ, որ Բալուշի Չէթ գիւղացի էր:

Ազարիկ երկարօրէն կը խօսի Արշակին Հըն-
չակեան կուսակցութեան կազմութեան, ծրագրի եւ
նպատակներու մասին: Կը պատասխանէ վարդա-
հանէն և Տրապիզոնէն պանդխտած պատանիի հար-
ցումներուն: Եւ երբ Արշակ փափաք կը յայտ-
նէ անդամագրուելու այդ հայրենասիրական կազմա-
կերպութեան, Բալուցի Ազարիկ կ'ըսէ.

— Անդամ ըլլալու համար պէտք է երդում ընեն:
Կիրակի օր կուգաս Բերայի Սբ. Երրորդութիւն եկե-
ղեցին և հոն սենեակի մը մէջ քեզ կ'արձանագրենք
նոր անդամ Հնչակեան կուսակցութեան:

Ոգեւորուած և նոր ու արկածալի հորիզոններու
նախատեսութեամբ յաջորդ կիրակի Սեպուհ կ'երթայ
Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ ցոյց տըր-
ուած մէկ սենեակը, ուր հաւաքուած կը գտնէ
բազմաթիւ գաւառացի երիտասարդներ, մօտ 70 հոգի:

Այս գաղտնի ժողովին մէջ Բալուցի Ազարիկ
խօսք տանելով կը յայտնէ սա խտացուած միտ-
քերը. —

«Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմուած է ազա-
տագրելու համար Տաճկական Հայաստանը և հայ
ժողովուրդը:

«Բայց չկարծէք թէ դիւրին բան է ժողովուրդ
մը ազատագրել: Այս կուսակցութեան անդամը
եթէ կառավարութեան ձեռքն անցնի՝ կը բան-
տարկուի, կը տանջուի, և կրնայ նոյն իսկ կախուիլ:

Ով որ չի դիմանար տանջանքին և կը խոստովանի,
կը դառնայ վասակ: Իսկ ով որ հոգիի ուժ ունի
մարմնով ալ կը դիմանայ և կը դառնայ յիդա-
փոխական:

«Երկու շաբաթ ետք գաք. պիտի տամ դա-
շոյն և ատրճանակ»:

Երկու շաբաթ ետք երբ սեպուհ նորէն կ'երթայ
Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին որոշուած սենեակը,
միայն կը տեսնէ 13 հոգիներ, որոնցմէ մէկն էր Թով-
մաս Ճելալեանը:

Այդ օրը երդում կ'ընեն բոլորը և հնչակեան կը
դառնան:

Ըմբոստ, արկածաքէր, յանդուգն և հայրենասէր
երիտասարդ Արշակի համար կը սկսի նոր կեանք մը:

Ըմբոսացում իր հայրենակիցներուն դեմ. — Հիմա
Սեպուհ կը մեար Պէշիկթաշ, Հասան Փաշայի տունն-
րէն մէկուն սենեակի մը մէջ: Ան կը ծառայէր իր
աւելի տարէց հայրենակիցներուն: Արհեստ չէր գիտեր
և իր քեռայրն ալ պայմաններ ստեղծած չէր զինքը
զպրօց դրկելու: Պէտք էր սեփական աշխատանքով
ինք հոգար իր ապրուստը: Քաջառողջ էր, ուժեղ մը-
կաններու տէր և ճարպիկ: Պանդուխտները կ'ապրէին
հաւաքարար:

Հայրենակիցներու մէջ սովորութիւն գործած էր
ընդհանուրին վերաբերեալ որոշ ծառայութիւններ
կատարել տալ երկրէն եկած ամենէն ներին և երի-
տասարդին:

Արշակ դժկամակութեամբ կը կատարէր այդ պար-
տագրական աշխատանքը, բայց ճար չունէր: Լերան,
ազատ օդի և միջավայրի գիւղացի պատանին հար-
կադրուած կը զգար խոնարհելու մեծ քաղաքի մը
պայմաններուն:

Բայց պիտի չուշանար ըմբոստութիւնը իր հոգիին, որուն կը միանար այժմ նոր հնչակեանի, ժողովուրդի մը ազատագրական պայքարին միացած երիտասարդի մը գիտակցութիւնը:

Եւ կիրակի մը ջուրը խոթելով իր հայրենակիցներուն լուացքը, կը նետէ կարգ մը իրեր և կը յայտարարէ .

— Ես եկեր եմ հոս ձեր գործերն ընելու համար: Ձի՞ բաւեր մէկ ու կէս ամսուան ծառայութիւնս: Եթէ ձեր սովորութեան պէտք էի ենթարկուիլ, այդ ալ ըրի: Ալ բուռական է...

Բայց իր հայրենակիցները դիւրին տեղի տուողներ չէին: Բարեբրդցիները աւանդամուլ մարդիկ էին և թոյլ չէին տար խախտել արմատացած սովորութիւններ: Արշակ պէտք էր կատարէր անոնց ըսածները և կամ իր գլխուն ճարը նայէր.

— Եթէ մեր գործերը չկատարես, հոս չես կրնար մնալ ըսին իրեն:

Սեպուհ նուազ յամառ չէր իր ըմբոստութեան մէջ: Վճռած էր թոթափել իր հայրենակիցներուն լուծը:

Եւ թողելով բարեբրդցիներու սենեակը, գնաց բնակելու մօտակայ տան մը ուրիշ մէկ սենեակը, ուր իրեն նման կային շատ մը գաղափարակից հնչակեաններ:

Խմորումի մը շրջանը կ'ապրէր վարզահանցի Արշակ, ի եռանգով, որ կը պոռթկար: Գործեր կ'ուզէր կատարել՝ տարբեր առօրեայ աշխատանքներէն, գործեր՝ որ մօտիկ ըլլային իր սրտին, նոր գաղափարներուն և հակումներուն:

Այն ատեն, բնականաբար, դեռ լիովին ձեւակերպւած չէին իր գաղափարները. բայց անոնց արմատները պարարտ հող գտած էին իր հոգիին ու խառնւածքին մէջ:

Առաջին անաբեկումը. — Մտնի իր կապերը կ'ամրանային հնչակեան ընկերներու հետ, այնքան աւելի կը խորանար այս վերջիններու հաւատը իրեն հանդէպ:

Եւ օր մըն ալ Արշակին վստահեցան և յանձնեցին Գրիգոր Աղա անուն մէկուն անաբեկումը (տէռօր):

Այս Գրիգոր Աղան կառավարական պաշտօնեայ էր, հաւանօրէն հաշուակալ կամ գանձապահ (սանտրօքէմիսի): Կը բնակէր Գուղկունճուզի կողմը և Հնչակեան կուսակցութեան կ. Պոլսոյ մարմիններուն կողմէ նկատուած էր որպէս մատնիչ:

Հնչակեանները Արշակին կը ծանօթացնեն անոր երթեւեկի ժամերը, հանդիպած վայրերը, բնակարանը և այլն: Մնացեալը կը թողուն որ ինք որոշէ:

Կիրակի երեկոյ մը Արշակ կը սպասէ Գուղկունճուզ տանող փապուղիին մօտ և տուանց այլևայլի գաշոյն մը կը խրէ անոր կուրծքին: և ամենայն պաղարիւնով գաշոյնը կը դնէ պատեանը ու կը հեռանայ:

Յաջորդ օր, երկուշաբթի, գործի չեթար:

Այն ատեն, Արշակ կ'աշխատէր Պէյլեր Պէյի պալատի շինութեան վրայ:

Գրիգոր Աղայի սպանութեան ատեն Արշակ երկար և խիտ մազեր ունէր և Գուղկունճուզ տանող փապուղիէն հեռացած էր հերարձակ:

Արշակ երկուշաբթի օր կ'երթայ սափրիչի մը մօտ իր մազերը կտրելու: Սափրիչի խանութը մտնելէ առաջ բարերգի երիտասարդ մը կը մօտենայ իրեն

և կը հարցնէ.

— Արշա'կ, իմացա՞ր, Գրիգոր Աղան սպանուեր է...

— Չէ, բնաւ իմացած չէի ատիկա, կը պատասխանէ Արշակ:

Մտաբերը կտրել տալէ ետք, յաջորդ օրը, Երեքշաբթի, նորէն կ'երթայ աշխատելու Պէյլեր Պէյի պալատի շինութեան վրայ:

Գրիգոր Աղայի ահաբեկման գործը Արշակին յանձնած էին Սեգրակ Ալթունեան, Բաբերդի Անսիւծկայ զիւղացի և Թովմաս Ճէլաբեան, բալուցի:

Գում Գափուի ցոյցը.— Գրիգոր Աղայի ահաբեկումէն մէկ ամիս ետք տեղի կ'ունենայ 1890ի Գում Գափուի ցոյցը, երբ Սեպուհ գրեթէ 18 տարեկան փայլուն երիտասարդ մըն էր: Իրեն ալ հրաւէր կ'ըլլայ մասնակցելու այդ ցոյցին, բայց որովհետեւ այդ լուրը կը տրուի այն ատեն երբ ինք Պէյլեր Պէյի պալատի շինութեան մէջ կ'աշխատէր, կ'ուշանայ և մինչև որ կալկաթայի կամուրջը կը հասնի, արդէն կը տեսնէ որ կամուրջը բացուած է:

Կիւլիզար եւ Մուսա պես.— Արշակի Կ. Պոլիս բռնակութեան ընթացքին հայ մամուլը և հայ ժողովուրդը շատ կը զբաղէր մշտցի Կիւլիզարի առեւանգման խնդրով: Հրապարակի վրայ ընդհանուրին խօսակցութեան նիւթ դարձած էին քիւրտ Մուսա պէկի այդ առեւանգումը, հայերու բողոքը և դատավարութիւնը:

Սեպուհ մեծապէս կ'ազդուէր այդ դէպքէն, յիշելով մանաւանդ իր հայրենի վարդահանի մէկ գեղեցկուհիին հանդէպ լազ պէկի մը ծանօթ վերաբերումը, որուն յիշատակութիւնն ըրինք արդէն:

Սարգիս Տայի եւ վահանախաղ.— Սեպուհ, որ

Թոմսըցի էր և Վարդահան մեծցած, ինքզինքը կապուած կը զգար Ալէմ Տաղիի, ուրկէ կու գար իր մայրը՝ Աղաւնի:

Ալէմ Տաղիի մէջ բազմաթիւ ազգականներ ունէր, ուստի յաճախ կ'երթար Պոլսոյ, ամենէն մօտիկ այդ հայաբնակ գիւղը:

Կ. Պոլսոյ մէջ կը գործէր նաև իր ազգական՝ Սարգիս Տային, գեղեցիկ յարդ մը վայելուչ պեխերով: Սարգիս Տայի հասարակ մարդ մը չէր: Սաստիկ ուժ ունեցած և ըմբիշ եղած էր: Սեպուհի այս մերձաւոր ազգականը գօտեմարտած էր սուլթանի ըմբիշներուն հետ և ստացած էր կայսերական պատուանշան:

Սարգիս Տայի շատ կը սիրէր Արշակը և կ'ուզէր որ ան սորվի վահանախաղ:

Տայիին քով կար իրաքցի կէս արարախօս քիւրտ մը, Ճնտօ, որ դօլ պաշի էր և զմայլելիօրէն գիտէր վահանախաղը:

Սարգիս Տայիին թելադրութեամբ Սեպուհ վեց ամիսէն կը սորվի վահանախաղը և կը դառնայ ճարպիկ խաղացող մը:

Քիւրտ Ճնտօ վահանախաղի ուսուցման ատեն պարբերաբար կ'ըսէ Սեպուհին.

— Օղլո՛ւմ, Արշակ, բՅեհնի ինաս օլսի վե գլընդալխան մաՅ օլսի:

(— Տղա՛ս, Արշակ, հրացանը հնարուեցաւ և թուրն ու վահանը փճացան):

Որքան կը յիշեմ, Սեպուհ կ'ըսէր թէ մշեցիները վահանախաղին «թուր Մարութայ» անունը կուտան:

Մեկնօրմբ Կ. Պոլսեհն. — Կառավարութիւնը այլևս կը հալածէր հայերը, մանաւանդ հնչակեանները: Չերբակալութիւններ, հետապնդումներ և աքսոր տեղի

կ'ուենենային: Վտանգաւոր էր կացութիւնը մանաւանդ
գաւառացիներու համար:

Թուրք ոստիկանութիւնը իր ծառայութեան մէջ
առած էր բազմաթիւ հայ լրտեսներ, խաֆիէներ, ու
րոնք անդադար մարդիկ ձերբակալել կու տային,
խուզարկութիւններու կ'առաջնորդէին, ցուցմունքներ
կ'ընէին:

Ոստիկանութեան լրտեսներէն մէկն էր բաբերդցի
խաֆիէ Սալֆա կարապետ անուն մէկը, Հնտիէ գիւ-
ղացի:

Օր մը այդ խաֆիէ կարապետը կ'երթայ Սեպուհի
փեսային՝ Վարդեվանին և կ'ըսէ.

— Գիտե՞ս, Արշակ աներձագիդ անունն ալ կայ
հնչակեաններու ցանկին վրայ:

Եւ երբ Վարդեվան կը հարցնէ թէ ի՞նչ ընելու
է, Սալֆա կարապետ կը պատասխանէ.

— Արշակը հեռացուցէք Պոլսէն...

Այլևս երկիւղի և անձկութեան մատնուած, Վար-
դեվան կը տեսնէ Արշակը և կը պնդէ, կը պահանջէ,
որ ան մեկնի Բաբերդ:

Արշակ կը մերժէ վճռականապէս և կ'ուզէ մեկնիլ
Մուսիա: Վարդեվան տեղի կու տայ և երկուքը պաա-
րաստութիւններ կը տեսնեն Ռուսիոյ համար:

Ուրիշի անունով անցագիր կ'առնեն և 1890 թը-
ւականի աշնան Սեպուհ նաւ մտնելով կը հեռանայ Կ.
Պոլսէն ու կ'անցնի Սեւաստոպոլ, Խրիմ:

Խրիմի մեջ. — Շատ չի մնար Սեւաստոպոլ, քանի
մը օր միայն, և կ'անցնի Եալթա:

Սեպուհ իսկոյն կը զգայ որ ազատ միջավայրի
մէջ է, ուր հալածանք, բանտ, աքսոր և հետապըն-
դում իրեն չեն սպառնար:

Խրիմ քրիստոնեայ, ժողովուրդի մը և քրիստո-
սանուէր ձարերու երկիրն էր, ուր կային բազմաթիւ
եկեղեցիներ, որոնց զանգակները կը հնչէին ազատու-
րէն: Թուրքին կամ բարբարոսին բացակայութիւնն
ակնբախ էր:

Առաջին անգամն էր որ վարզահանցի Արշակ ոտք
կը դնէր ազատ և քրիստոնեայ երկիր մը:

Խրիմի շուրերուն մէջ կը Ֆնար Սեւ ծովի ոռու-
սական նաւատորմը:

Երբ Արշակ Սեւաստապօլ և Եալթա հասաւ,
Թուրքիոյ ժողովուրդներու յատուկ տարագը կը կրէր:
Փոթուռ-չալվար, գօտի, գլուխը Ֆէս և կարմիր թայ-
կինակ, իսկ ոտքերը՝ եէմէնի: Կարելի չէր աւելի ըս-
պասել: Թուրքիոյ տարազներէն մէկն էր այս: Երբ մար
այն ատենուան վարզահանցի նորարոյս և յանդուպն
Արշակի ըմբռնումներուն, հակումներուն:

Միջավայրի նորութիւնը, շուկաները, ոռուսական
տարազները, խրիմեան բարքերը, բացերես պատող ու
աւելի համարձակ կիները և ազատ քաղաքի այլա-
զան տեսարանները ապշութիւն կը պատճառէին Թուր-
քիայէն եկած տասնեւութամեայ երիտասարդին:

Օր մը, երբ շրջագայած ատեն հիացիկ կը նայէր
դէմքերու, յանկարծ ապտակ մը իջաւ երեսին. կա-
նաչեղէնի շուկային մէջ էր այս, Եալթա:

Ապտակն ուժգին էր և արիւնը կը պոռթկար
քիթէն: Զարնող անծանօթը յոյն էր և յունարէն
հայհոյելով կ'ըսէր.

Դ... Նոմօս սու (Զեր օրէնքը...):

Բացայայտ էր որ զինքը թուրքի տեղ կը դնէին
իբ կրած տարազին ու կեցուածքին համար:

Արշակ ինքիրեն գալով կը դառնայ յարձակողին,
որ իսկոյն կ'ծիկը կը գնէր խանութի մը դռնէն եւ

կ'աներեւութանար:

Անգոր էր կատաղութիւնը լեզու չգիտցող, օտարական և միայնակ երիտասարդին: Կեանքի պատահարները գործի լծուած էին կռելու, կոփելու ապագայ ազմիկը, անոր սորվեցնելու՝ ընդունիլ անակնկալ հարուածներ և տալ հարուածներ:

Արշակ պիտի չմոռնար այս պատահարները...

Քարահանգային աշխատանք. — Եալթայի մէջ կային շատ մը բարերոյցի պանդուխտներ, որոնք կը զբաղէին հողի մշակութեամբ և կամ կ'աշխատէին քարահանքերու մէջ:

Սեպուհի համար պատեհութիւն մըն էր օգտուիլ այս պարագաներէն և աշխատանք գտնել իր հայրենակիցներուն միջոցաւ: Սեպուհի միւս քեռայրը՝ Մանուկը, նոյնպէս Եալթա կը գտնուէր և կ'աշխատէր քարահանքին մէջ. արդէն բարերոյցիներու և իր քեռայրին Խրիմ գտնուելը պատճառ եղած էին որ ինք յամառօրէն պնդէր կ. Պոլսէն մեկնիլ ուսական հողը փոխանակ Բարերոյցի:

Եւ հիմա Սեպուհ պիտի յարմարէր իր նոր միջավայրին, պիտի մոռնար և պիտի սորվէր շատ բաներ:

Արդարեւ Եալթան կ. Պոլիս չէր: Սեպուհ իր իր հայրենակիցներու նոր շրջանակին մէջ՝ պահ մը մոռցաւ շնչակեան կուսակցութիւնը և կուսակցականի գործունէութիւնը. ապրուստի մտահոգութիւնը կուգար առաջին գծի վրայ:

Իր քեռայրին միջոցաւ գործ առաւ քարահանքին մէջ, ուր ձեռնակառք կը քչէր:

Այդ ատեն, 1890ի վերջերը, անգործութիւն կար Խրիմի մէջ: Չմեռ էր և քարահանքի գործերը նուազ էին. բախտաւոր կը նկատուէին քեռայր մանուկը եւ

իր աներձագ Արշակը:

— Դուն Պոլսէն նոր եկար և գործ գտար, մինչ
մենք անգործութենէ կը տառապինք, կ'ըսէին հայ-
րենակիցները:

Քարահանքին տէրը յոյն մըն էր, Սաւա անուն,
որ շատ կը սիրէր խոզի միս ուտել, անշուշտ ընտանի
խոզի միս:

Իբրեւ թո՛րքիա ծնած ու ապրած երիտասարդ,
Սեպուհ կը գարշէր ընտանի խոզէն, կը գանէր այդ
խոզի միսէն, երբ Եալթայի մէջ նայէր անոնց:

Ըմբոսութիւնը խոզի միսի առթիւ. — Օր մը հան-
քատէր Սաւա, Մանուկ և Արշակ միասին կը ճաշէին:
Արշակի դանակը դրուած էր սեղանին վրայ:

Սաւա, որ խոզի միս կ'ուտէր ըստ իր մեծ նա-
խասիրութեան, ուղեց աննել Սեպուհի (Արշակ չա-
նակը և խոզի երշիկ կտրել):

Այլևս չափը կ'անցնէր և վարզահանցի երիտա-
սարդին կատաղութիւնը պոռթկումի եզրին կուգար:
Արշակ, որ կը հանդուրժէր խոզի միս ուտող գործա-
տէրի մը հետ ճաշի նստիլ և հարկադրուած էր գոր-
ծել անոր մօտ, կը մտնար ինքզինքը:

— Մի՛ դպիր այդ դանակին, Սաւա՛, դոչեց ան:

— Քայց ինչո՞ւ...

— Խոզի միս պիտի կտրես դանակովս, իսկ այդ
խոզի միսը պիղծ է ինձի համար:

— Դուն քրիստոնեայ չե՞ս միթէ դուն թու՞րք
ես, պատասխանեց Սաւա:

— Ինձի նայէ՛, Սաւա՛, կ'ատեմ թուրքերը, բայց
կ'ատեմ նաև սա ընտանի խոզը և անոր միսը...

Սաւա առանց ուշադրութիւն դարձնելու Սեպուհի
արտայայտութեան, ժպիտով մը առաւ դանակը եւ
սկսաւ կտրել երշիկը:

Եւ պայթեցաւ փոթորիկը...

Արշակ վերցուց քովի թին և բռն թափով մը
խշեցուց Սաւայի գլխուն:

Սաւա գետին ինկաւ ուշազորոյս:

Մանուկ իսկոյն գնաց ջուր բերաւ և լեցուց Սա-
ւայի գլխուն վրայ:

Ուշը վերագտնելէ ետք, Սաւա դարձաւ Արշակի-
— Վրէ, դուն ի՞նչ ըրիր...

— Ես քեզի չըսի՞ որ խոզի միս չկտրես դանա-
կովս...

— Դո՛ւրս ելիր ասկէ. առ դրամդ և հեռացիր:

Սաւա արձակեց նաև Մանուկը և այնուհետեւ
թոյլ չտուաւ ոեւէ հայու գործել իր քարահանքին
մէջ:

Անգործութիւն. — Այս դէպքը պատճառ եղաւ
որ Սեպուհ վեց ամիս անգործ մնայ և նստի սրճա-
րանները՝ բայց անգործութեան շրջանն ունեցաւ իր
օգտակարութիւնը:

Մանուկ արգիլեց Սեպուհին սրճարան երթալ-
կը վախնար որ կռիւներ կը պատահին և աներձագը
անկարող կ'ըլլայ զսպել իր ցասումը, կիրքը:

Եւ Արշակ ամիսներ շարունակ շուկայ կ'երթար
Գալուստ Նորհատեան ընկերոջ մը հետ և միասին կը
վերագառնար տուն:

Օր մը Գալուստ խնդրեց Արշակէն որ սրճարան
երթան միասին:

Եայթայի հայ բանւորներու մէջ այն ատեն տի-
րապետող դիրք բռնած էին մշեցիները (պուլանըխցի)
իրենց ենթարկելով բարերդցիները:

Արշակ կը լսէր այս մասին պատմութիւններ և
ակռայ կը կճրտէր, բայց միւս կողմէ պէտք կը զգար
հետեւելու իր քեռայր Մանուկի զգոյշ ըլլալու խոր-
հուրդներուն:

Արշակ շկրցաւ մերժել այս անգամ իր ընկերոջ
խնդիրքը և միասին մտան սրճարան:

Սրճարանին մեջ. — Սեպուհ ուզեց սրճարանի ա-
ռաջին կարգի սեղանին առջեւ նստիլ: Գալուստ
խորհուրդ տուաւ անոր հոն չնստիլ, պատճառաբա-
նելով որ մշեցիները ատոր համար կռիւ կը հանեն և
զայն պատուոյ սեղան կը նկատեն. Սեպուհի տարօ-
րինակ թուեցաւ այս.

— Ի՞նչ տէրէպէյութիւն է այս, ըսաւ Գալուստին,
կռիւ կը հանեն, խնդիր կը յարուցանեն. եթէ այդ-
քան քաջ են, ինչո՞ւ Մուշի կամ Պուլանրխի մէջ
քիւրտերու դէմ ցոյց չեն տար իրենց կտրճութիւնը:

— Արշա՛կ, լաւ է որ լռենք հիմա, խմենք մեր
սուրճը և գուրս ելլենք:

Եւ գուրս ելան...

Այդ ատենները Եալթայի մէջ սովորութիւն եղած
էր զղերի փայտ կրել ձեռքը: Մշեցիները բոլորն ալ
ունէին նման փայտեր, ինչպէս նաեւ Սեպուհ եւ
Գալուստ:

Սեպուհ արդէն համբաւ հանած էր Եալթայի մէջ
որպէս կարին: Յոյն Սաւայի դէպքը կարծես շեշտ
դրած էր այդ համբաւին: Գալուստ Նորհատեան թէև
Տ տարիով մեծ էր Արշակէն և ինքն ալ սրտոտ երի-
տասարդ մը, դարձեալ կ'ակնածէր անկէ:

Գալուստ շատ բաներ կը պատմէր մշեցիներու
«բռնութիւններէն». կը նկարագրէր թէ ինչպէս ա-
նոնք կը նեղէին բարերոյցիները, կը պարտադրէին
իրենց կամքը և սպառնալիքներով կը հարկադրէին

զանոնք «հարկ» վճարելու: Բարերգի Առաքելը մին էր անոնցմէ որ դրամ կը վճարէր մշեցիներու հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնն ապահովելու համար:

Այսօրուան ամերիկեան իմաստով մշեցիները Եալթայի մէջ կէնկսթրական սիստէմ մը հաստատած էին դեռ 1890 սկան թուականներուն:

Եւ միայն բարերգիները չէին որ կ'ենթարկուէին մշեցիներուն, այլ նաև յոյներն ու թաթարները: Եալթայի ստորերկրեայ աշխարհի տիրակալներն էին մշեցիները, որոնց հաւանութիւնը և արտօնութիւնն առնել պէտք էր բարերգիներուն, յոյներուն և թաթարներուն՝ խնճոյք, հաւաքոյթ, քէյֆ եւ այլն սարքելու համար:

Սեպուհ կը լսէր բոլորը և զայրոյթով կը լեցուէր հանդէպ մշեցի պուլանըխցիներուն, որոնք ամէն միջոցի կը դիմէին իրենց հաստատած իշխանութիւնը աեւականացնելու համար:

— Միթէ կառավարութիւն չկա՞յ այստեղ, կ'ըսէր Արշակ իր բարեկամ Գալուստին:

— Ականջ մի՛ դնէր պաշտօնական կառավարութեան: Եալթայի բանուորներու իրական կառավարութիւնը մշեցիներու ձեռքն է, կը հաստատէր Գալուստ:

Այնուհետեւ Արշակ շատ քիչ անգամ կ'երթար մշեցիներու յիշեալ նշանաւոր սրճարանը, որ կեդրոնը կը նկատուէր «հայկական ստորերկրեայ կառավարութեան», երկիւղ կրելով որ կրնայ անախորժ դէպք մը պատահիլ: Արշակ կ'երթար իր հայրենակից Համբարձումին սրճարանը, ուր սկսաւ կլկլակ (նարկիլէ) ծխել սովորիլ: Կլկլակ քաշելու այս սովորութիւնը Սեպուհ չձգեց մինչեւ գրեթէ իր կեանքին վերջը:

Վարդահանցի կրակոտ երիտասարդը հետզհետէ վարժուեցաւ ուրիշ սովորոյթներու ևս. կը գտնուէր տարիքի մը մէջ, ուր լաւ և յոռի բարքեր կրնային գիւրաւ պատուանտուիլ իր վրայ:

Ու սկսաւ գինետուն յաճախել ու խմել սովորել, արբենալ:

Իբր հայրենակից բարերդցիներէն շատեր կը շարունակէին «հպատակիլ» մշեցիներուն, յաճախելով անոնց սրճարանը, որուն դիխաւորն էր Յակոբ անուն մէկը: Բարերդցիները այս սրճարանին մէջ կը շոյէին մշեցիները, սուրճ, կիկլակ ևն. կը պատուիրէին անոնց, որպէսզի «խափանէին չարը»: սակայն կային մաս մը բարերդցիներ ալ, որոնք մշեցիներուն հետ լաւ յարաբերութիւն պահելով հանդերձ՝ կ'երթային բարերդցի Համբարձումին սրճարանը:

Կռիւ մը Եալթայի փողոցներուն մէջ. — Օր մը Արչակ ականատես եղաւ Եալթայի փողոցներուն մէջ կռիւի մը, զոր կը մղէին երկու հակառակորդ դարձած պուլանըխցիներ և խլաթցիներ:

Քսանէն երեսուն հոգի մէկ՝ և 15էն 20 հոգի միւս կողմէն զղիթի փայտերով կռիւ կը մղէին իրարու դէմ:

Արչակ պահ մը ջանաց միջամտել և վերջ դնել կռիւին:

— Հայ էք երկու կողմերդ ալ, ա՛ճօ՛թ է, վերջ տուէք կռուին, գոչեց բարձրաձայն, մօտենալով կռուողներուն:

— Լա՛ճ, մէկդի կեցիր. դուն ալ կ'ուտես... ըսին իրեն քանի մը հոգի:

Եւ Արչակի փորձն անցաւ անյաջող, մինչեւ որ եկաւ ոստիկանութիւնը վերջ դնելու հայրենակիցնե-

րու կոիւին:

Պալուստ, որ Արշակի կ'ընկերանար նոյն պահուն,
կ'ըսէր.

— Քեզի չըսի՞ որ վարձագ մարդիկ են ասոնք:

Եւ սխալ չէր Պալուստ, որ հիմա կը յիշեցնէր
Արշակի ուրիշ դէպք մը. —

Եալթա կը բնակէր Բաբերդ քաղաքէն Գրիգոր
վարժապետ Պիւլպիւլեան անուն մէկը, որ իր ապ-
րուստը կը հոգար ձեռնակառքով փողոցները ծխախոտ
վաճառելով: Գրիգոր վարժապետ կը ճանչնար գրեթէ
բոլոր հայ և յոյն պանդուխտները, որոնց կենցաղը
իրեն համար գաղտնիք մը չէր:

Այս դիտող վարժապետը գրած էր գրքոյկ մը
պանդուխտներու կեանքէն և խօսելով մշեցիներու
նկատմամբ, նկատած էր թէ ասոնք թէև աշխատա-
սէր՝ լու մարդիկ են, բայց օգուտ չունին իրենց
հայրենիքին, դրամ չեն ղրկեր իրենց ընտանիքներուն
և վաստկածնին կը ծախսեն գինետուներու մէջ եւ
այլուր: Վարժապետը կը մոռնար աւելցնելու թէ ինք
կը յարգէր բացառութիւնները և իր խօսքը չի վերա-
բերի ընդհանուրին:

Մշեցիներէն մէկը լսելով այս գրքոյկի մասին,
կը գնէ օրինակ մը և կ'երթայ կը գտնէ անոր կե-
ղինակը, ձեռնակառքով ծխախոտ վաճառող Գրիգոր
վարժապետը փողոցին մէջ:

— Վարժապետ, ինչո՞ւ գրեցիր այս բաները մշե-
ցիներու վրայ, կը հարցնէ մշեցին:

— Սխալ է գրածս. դուք չէ՞ք խմեր: չէ՞ք մըս-
խեր ձեր վաստակը. դրամ կը ղրկէ՞ք ձեր երկիրը...
հապա ի՞նչ կ'ուզես, կը պատասխանէ վարժապետը:

— Պէտք է պատուես այս գիրքը...

— Ինչպէս կրնամ հարիւրաւոր գիրքեր պատուել, կ'ըսէ Գրիգոր վարժապետը և կը մերժէ:

Բայց մշեցին, արդէն զայրացած, զգիրի ամուր փայտը կ'իջեցնէ վարժապետի գլխուն, կը պատուէ գիրքը, կը շրջէ սայլակը, կը թափէ ծխախոտները, զորս կը կոխկռտէ, կը փճացնէ: Եւ երբ ոստիկանին գալը կը տեսնէ, կը հեռանայ ու կը փախչի:

Մշեցիներու տիրապետութեան արտաքին մէկ արտայայտութիւնն է այս: Գրիգոր վարժապետ հրապարակաւ քննադատած էր «Եալթայի մշեցիներու կառավարութիւնը», յանցաւոր գտնուած էր և հիմա կը կրէր իր պատիժը»...

Ընդհանուր մտեցիներու սրճարանին մեջ. — Շաբաթներ անցան: Օր մըն ալ Արշակ, Գալուստ և Անդրէաս անուն ուրիշ բարերոցի մը նորէն գացին մշեցիներու սրճարանը: Օրը կիրակի էր և երեքն ալ քիչ մը խնկարկած էին ուրախութեան և զուարթութեան յաւիտենական Աստուծոյն՝ Մեծն Բազուսի:

Արշակ և Գալուստ կլկլակ կը ծխէին՝ իսկ Անդրէաս՝ գլանիկ (սիկարէթ):

Գացին նստան սրճարանի առաջին սեղանին առջև, որ «ազատներուն» յատկացուած էր. բայց ո՛չ «հպատակ» բարերոցիներուն, յոյներուն և թաթարներուն:

Գալուստ գեղեցիկ ձայն ունէր և սկսաւ երգել հայրենասիրական երգ մը. որուն մէկ տունը կ'ըսէր:

«Տիրա՛ն, Տիրա՛ն,
Քաջ Զեյթունի սիրական,

Երանի այն հայ կնոջ,
Որ կը սիրէ ինքի»:

Երգելու ատեն խուճր մը մշեցիներ մտան սրճա-
րան: Անոնցմէ մէկը, որ Խուրչիտ կը կոչուէր, ը-
սաւ:

— Լա՛օ, բարերդցիներն ալ իրաւունք ստացեր
են երգելու:

Եւ այս անհանդուրժելի մշեցին գնաց կործնեց
երեքին նստած սեղանը, սա քառակուսի հայհո-
յան քով:

— Ես ձեր մամուն մեռելը... ի՞նչպէս կը համար-
ձակիք այս սրճարանին մէջ երգել:

Կռիւն անխուսափելի էր: Արշակ իսկոյն կանգ-
նեցաւ ոտքի, աթոռով դիմաւորեց Խուրչիտէն եկած
հարուածը և նոյն ատեն խլելով անոր ձեռնափայտը՝
կատաղօրէն սկսաւ իջեցնել հարուածներ:

Եւ առը որ կուտաս: Իրար խառնուեցաւ ամբողջ
սրճարանը:

Մէկ կողմն էին երեք անարգուած բարերդցիներ
և միւս կողմը՝ տիրապետող մշեցիները: Բայց այս
անգամ բարերդցիները յաջողեցան «ջարդել» մշեցի-
ներու գլուխները:

Կռուողները աւելի ծայրայեղութեան չգացին և
միջամտողներու շնորհիւ վերահաստատուեցաւ սրճա-
րանի հանդարտութիւնը:

Կործուած սեղանը շտկուեցաւ Արշակի, Գալուս-
տի և Անդրէասի առջև, կլկլակները նորոգուեցան.
նոր սուրճեր բերուեցան և հիմա բազուկի ու աթոռի
տեղ սկսան կծու լեզուները:

— Է՛հ բարերդցիներ, դուքսը կը տեսնուի՞ք
ձեզի հետ. ձեր կաշին պիտի հանենք... ըսին մշեցի-
ները:

— Ներսէս ալ դուրսն ալ միեւնոյնն է. ձեր հոգին
ես պիտի հանեմ, պատասխանեց անոնց Արշակ, եւ
զօրաւոր շեշտով մը աւելցուց.

— Ծօ՛, դուք ո՞վ էք որ կը դպչիք Հայերու թե-
լին: Ասիկա Մշո՞յ, աշխարհն է, Խլա՞թն է, Վա՞ռնն է:
Հոս Խրիմ է, ազատ երկիր:

Վարդենիսցի Նատօ անուն 20—11 տարեկան երի-
տասարդ մը որ բաւական կարգացած, գեղեցիկ ձայնի
տէր և կատակախօս մէկն էր, եկաւ նստաւ Արշակի
քով: Նատօն ու՛ր որ երթար, որո՛ւ քով որ նստէր,
իր հետ կը տանէր գուարթութիւն, շէնշող տրամադ-
րութիւն. ան դառնալով Արշակին, ըսաւ.

— Արշակ, եկո՛ւր ազրար ըլլանք, ազրար դառ-
նանք:

Սակայն Արշակի համար պատուոյ խնդիր էր այլ
ևս ցոյց տալ գոռոզացած խուճբ մը մշեցիներու՝ թէ
բարերգցիները ոեւէ կերպով պակաս չէին իրենցմէ և
երգելու համար պէտք չունին արտօնութիւն խնդրե-
լու սրճարանի և Եալթայի բանուորներու «իշխաննե-
րէն»:

Արշակ յաջորդաբար խնդրեց Գալուստէն և Նա-
տոյէն որ երգեն. երկուքն ալ երգեցին:

Բարերգցին հիմա ո՛չ միայն կրնար երգել, այլ
իրաւունք ձեռք կը բերէր երգել հրամայելու:

Արշակի բազուկը, վահանախաղի մարդանքները
և բնական ուժին տուած ինքնազստահութիւնը, միա-
ցած իր քաջութեան և յանդգնութեան. սրդէն յար-
գանքի արժանի կը դարձնէին զինքը յաշո մշեցինե-
րու:

Արշակ հաւասար էր Խուրշիտներու, Նատօներու
և միւս բոլոր մշեցի պուլանըխցիներու: Առանց այս
իրաւունքներու ճանաչման՝ Եալթայի բանուորական

չըջանակներուն մէջ խաղաղութիւն չէր կրնար ըլլալ։
Եւ մշեցիները, որ այլեւս փորձի ենթարկած ու
կրած էին Արշակի ուժին թափը և կոռեյու ճարտա-
րութիւնը, կ'ըմբռնէին որ վարզահանցի չէկ ու կու-
պուտաչեայ երիտասարդը, մինչեւ այն ատեն իրենց
ճանչցած բարերգցիներէն չէ։

Արճարանէն դուրս ելան կոնձելու. խուճք մը մը
չեցիներ հետեւեցան իրենց։

Գինետան մէջ գոյացաւ վերջնական հաշտութիւ-
նը. երկու կողմերը երգում տունն այլեւս եղբայ-
րօրէն ապրելու և գործակցելու իրարու հետ։

Ինչ գինետունէն դուրս ելած չէին, երբ փոթօ
Յովհաննէս, կտրիճի համբաւ ունեցող մշեցի, որ
կռիւթն մասնակցած էր, եկաւ Արշակին մօտ և ըսաւ.

— Իա՛օ, եղաւ, մոռնա՛նք. մէկը՝ դուն, միւսը՝
ես...

Բայց մշեցի նասօ կամաց մը փսփսաց Արշակի
ականջին.

— Հաւատ մի տար փոթոյին, հիմա այդպէս կ'ըսէ
յետէ հետեւէդ կը գաւէ։ Ռ-րիշի մըն ալ այդպէս ըսաւ
և ծուղակը ձգեց. բայց այդ ուրիշը յաջողեցաւ խոր-
տակել անոնց ուժը և փրկուիլ։ Չգոյշ եղիր։

Արճարանի այս կռիւր միանգամ ընդմիջտ ձե-
ւակերտեց Արշակի համբաւը բերնէ բերան անցաւ
հայ, յոյն եւ թաթար բանուորական շրջանակներու
մէջ։

Բարերգցի Արշակ այլեւս օրուան կտրիճն էր։

Յաջորդ օր Արշակի քով եկաւ երջիկացի Մինաս
Աղան, որ Եայթայի կամ Սրիմի մէջ առեւտրական
մեծ գործեր ունէր և իբրեւ քսջ ուսուցէտ՝ կը
տեսնէր հայ պանդուխտներու զործերը։ Մի աս Աղա
ըսաւ Արշակին.

— Տղա՛յ, 15 տարիէ ի վեր առաջին անգամն է որ մշեցիները կը ծեծուին այս քաղաքին մէջ: Ապրի՛ս, Այսուհետեւ երկուքս միասին պիտի գործակցինք:

Մշեցիներու տիրապետութիւնը առաջին ծանր հարուածը կրած էր: Բանուորական շրջանակներու մէջ «յեղափոխութիւն» մը տեղի կ'ունենար և իշխանութիւնը շատ չանցած պիտի յանձնուէր բարբրեցիներուն, որոնց անառարկելի պետը և ամենացայտուն գէմքն էր Արշակ:

Կը մնար խորտակել մշեցիներու ուժը յոյներու և թաթարներու վրայ:

Սակայն մեծ աշխատանքի պէտք չկար ատոր համար: Արշակին համբաւը արդէն տարածուած էր թաթարներու մէջ: Այս թաթարները, մանաւանդ գիւղերէն Եալթա եկողները, իրական գերին դարձած էին մշեցիներուն, որոնց հաւանութիւնը պայման էր որպէսզի կարենային ազատ համարձակ սրճարանները, գինետները և զբօսանքի այլ վայրեր այցելել կամ զուարճանալ:

Գիւղացի թաթարներու համար առանձին կրապոյր ունէին Եալթայի ուսուցիչները, որոնց հետ հարիւրաւոր ուրբիներ կը մտխէին: Այս բոլորը կարենալ ընելու համար մշեցիներուն պէտք էր տուրք մը վճարել և կը վճարէին:

Հին ապսակից վայրը. — Արշակ և Գալուստ օր մը գացին բանջարեղէնի շուկան, ճիշդ այնտեղ, ուր Արշակ ծանր ապտակ մը կերած էր: Ան չէր կրնար մոռնալ այդ բանը և առիթ կը փնտռէր կերպով մը հաշիւը մաքրելու:

Հիմա վեց ամիս անցած էր այդ ապտակէն ետք և Արշակ փոխած էր իր հագուստները:

Երկուքը միասին կանգնեցան այն խանութին
առջև ուր իջած էր անակնկալը: Արշակ խանութպա-
նին հարցուց.

— Ի՞նչ ազգի կը պատկանիք:

— Յոյն եմ:

— Կը յիշե՞ս որ ասկէ վեց ամիս առաջ, ճիշտ
սա տեղը ապտակ մը իջեցուցին երիտասարդի մը:

— Այդ տղան դուն չըլլա՞ս:

— Այո՛, ես եմ այդ երիտասարդը:

— Այն ատեն կարծեցինք թէ դուն թուրք ես:

— Քայց ո՞վ էր ինձի զարնողը:

— Քեզի զարնողը սա դիմացի խանութպանն էր:
Արշակ և Գալուստ ուշադիր նայեցան ցոյց տըր-
ուած խանութպանին, որ միջահասակ, լեցուն և ու-
ժեղ երիտասարդ մըն էր, շէկ և ոլորուն պիտերով:

Նայեցան անոր, զննեցին անոր ամբողջ երեւոյթն
ուշադիր և հեռացան: Յետոյ իմացան նաև անոր
յաճախած վայրերը:

Իրիկուն մըն ալ գացին Չուխուր Քապաք կոչ-
ուած վայրը: Հոն էր ապտակ զարնող յոյնը՝ ուրիշ
յոյնի մը հետ: Երկուքը նստած գարեջուր կը խմէին
երկու աղջիկներու հետ:

Երբ Արշակ և Գալուստ նստան սեղանի մը առ-
ջև, առաջինը հրամայեց որ յիշեալ աղջիկները գան
իրենց մօտ: Զբօսավայրին տէրը յայտնեց որ անոնք
քիչ ետքը ազատ պիտի ըլլան:

— Չէ՛, պնդեց Արշակ, հի՛մա պէտք է գան:

Եւ Գալուստի միջոցով կանչել տուաւ երկու աղ-
ջիկները, որոնցմէ մին մօտենալով յայտնեց թէ քիչ
ետքը պիտի գան:

Արշակի նպատակը աղջիկներու ընկերակցութիւնը

չէր, անտարակոյս, այլ պատրուակի մը ստեղծումը՝
վեց ամսուան հաշիւ մը մաքրելու:

Եւ բռնեց աղջկան թեւէն ու նւտեցուց քովը:

Այս որ տեսաւ ապտակը զարնող յոյնը, ոտքի
ցատկեց ու խոյացաւ Արշակի վրայ հայհոյանքով մը:

Արշակի ուզածն ալ այդ էր արգէն, քաշեց իր
ձեռնափայտը և ուժգին հարուած մը իջեցուց անոր
ուսին: Յոյնը գետին ինկաւ, բայց անոր ընկերը,
իր կարգին խոյացաւ երկու բարբրդցիներուն վրայ:
Ասոր գործն ալ արագօրէն տեսաւ Գալուստ, զգեստ-
նելով զայն:

Հիմա որ առիթը ներկայացած էր, Արշակ հա-
նեց իր կապարամէջ գործիքը (1):

Արշակ այնպիսի ահարկու ծեծ մը քաշեց յոյն
երիտասարդին, որ պէտք եղաւ փոխադրել հիւանդա-
նոց՝ ուր մնաց 3—4 ամիս:

Ծեծի ատեն ուրիշ յոյներ ևս ուզեցին միջամը-
տել, բայց զբոսավայրին տէրը զգուշացուց զանոնք,
աւելի շքոքքելու համար Արշակի կատաղութիւնը:

Այդ միջոցին թաթարներ ալ եկած էին զուար-
ճանալու: Անոնք տեսան միջադէպը, որուն պատմու-
թիւնն ըրին իրենցմէ ետք եկող թաթար գիւղացիներ-
ուն:

Օրուան նոր հերոսն էր Արշակ: Թաթարները կու-

---

(1) Ստրոգուբա — այն ասե՛նի կոուելու գեներե՛ն
մէկը, որուն պողպատէ գունդերը կաշիով կամ յաքով
պատած կ'ըլլային եւ բռնօղակ մը կ'ուճե՛նային: Այս
գործիքը կը պսցնէին գրպանները: Պոլսոյ եւ Մերձ-
Արեւելիի ֆաղափներուն մէջ այն ասե՛ն ընդհանրացած կը
բայժայական կոխներուն մէջ:

գասին իրենց յարգանքի տուրքը մատուցանելու
անոր: Մինչեւ լոյս տեսող ուրախութենէ մը ետք,
Թաթարները 25 բուրլիի պարգեւ մը կուտային
վարզահանցի կտրիճին:

Վրէժը լուծուած էր ապտակին եւ հաշիւը մաք-
րուած արտակարգ խստութեամբ եւ բաղադրեալ
տոկոսով:

Հոս պէտք կը տեսնեմ յիշեցնել որ, Սեպուհի
հարրեցողութեան պահերը շատ գէշ կ'ըլլային: Ար-
տակարգ ուժ կուգար վրան, կը կատարէր եւ անզուսպ
կը դառնար: Փորձանք էր այդ պահերուն զինքը
հակակշռի ենթարկելը, եթէ իր մտադրանքը կատարած
չըլլար:

Ես թայի մէջ ստացակապան այս սովորութենէն
գրեթէ 9 տարի ետք, 1892ին, իման էր որ յաջո-
ղեցաւ Սեպուհին արգիլել զինեմուութիւնն ու հար-
րեցողութիւնը:

Եւ այդ թուականէն ասդին, մինչեւ իր մահը՝
Սեպուհ հազիւ մէկ կամ երկու անգամ խմած ըլլայ:
Իր ժուժկալութեան վկայ բոլոր ընկերները եւ զինքը
ճանչցողները:

Համբաւը քաթարներուն մէջ եւ փոխվրեժ. — Այ-
նուհետեւ Թաթարները փոխեցին իրենց լուծը: Թէեւ
փրկուեցան մշեցիներու «տիրակալութենէն», որ իրենց
համար ճնշող դարձած էր այլեւս, բայց ճանչցան
Արշակի «վեհապետութիւնը», որ աւելի տանելի
թուեցաւ իրենց:

Յոյները սակայն, չմոռցան միջադէպը և լուծե-
ցին իրենց վրէժը:

Օր մը, երբ Արշակ, Գալուստ և Նատո երեք
թաթարներու հետ միասին Չուքուր Գապաքէն դուրս
կ'ելլէին գիշերուան ժամը մէկին, յոյները
քարեր նետեցին ցանկապատի մը ետեւէն և քաջով
մը ճակատէն վիրաւորեցին Գալուստը, որ ինկաւ
արիւնլուայ:

Արշակ ուսին առնելով իր վիրաւոր ընկերը
տարաւ տուն: Բժիշկ մը եկաւ ու կտրեց անոր ճա-
կատին խոշոր վէրքը, ուրկէ շատ արիւն հոսած էր:
Վէրքը Գալուստի աջ արտեւանին վրայ էր և երեք
երեք ամիս պէնք եղաւ որ բուժուէր:

Յոյներու նետած քարերը Արշակին չդպան, իսկ
Նատոն ուրիշ ճամբով մը կրցած էր անվնաս աղատիլ:

Այսպէս կ'ընթանար կեանքը Եալթայի մէջ:
Արշակ այլեւս «անգործ» էր, բայց այս պարագան
տուանձին հոգ մը չէր, քանի որ թաթարները «հարկ»
կը վճարէին իրեն, այս շրջանի իրենց նոր «տիրա-
կալին»:

1891 թուականն էր արդէն, տարի մը անցած
Պոլսէն կրթիմ հասնելու օրէն:

Արշակ այդ կարճ ժամանակուան ընթացքին
հաստատած, ամրապնդած էր իր համբաւը և անոր
յաջորդող «իշխանութիւնը»:

Բայց անկիւնադարձը պիտի չուշանար իր կեան-
քին մէջ, անկիւնադարձ մը՝ որ զինքը պիտի առաջ-
նորդէր յեղափոխական մարտնչումներու փոթորկալի
ասպարէզին, մինչեւ հայ ազատագրական պայքարի
գասական երկիրը՝ Տարօն, որուն կարգ մը ընկերնե-
րուն դէմ հեռաւոր Եալթայի մէջ ան նախ հարկա-
գրուած կը զգար ճակատելու, ապա եղբայրանալու
համար անոնց հետ:

Մարտիրոս Սէմէրճեան անուն մէկը 1891ին նախ

Սիմֆերոպոլ (Ա.Ք Մէճիտ) և ապա Եալթա եկած էր, գաղտնի աղաքելութեամբ մը, որուն ընթացքը պիտի պարզուէր յետոյ:

Երզնկացի Մինաս աղայի հետ իր խորհրդակցութեան ընթացքին, ինչպէս աւելի ուշ յայտնի պիտի ըլլար Արշակի, յիշեալ Սէմէրճեան կը հարցափորձէ Եալթայի մշեցիներու կենցաղի նկատմամբ. և Մինաս աղա սա տեղեկութիւնը կուտայ անոր:

— Հրաշք կատարուած է 6-7 ամիսէ ի վեր: Պուխէն բարերոցի երիտասարդ մը եկած է և յաջողած է զսպել զանոնք: Լաւ ուժ է, եթէ կարենանք ձեռք ձգել այդ տղան: Անձեւ, պատուական երկաթ մը, որ ձեւի կամ ձեւակերպողի մը կը սպասէ:

Եւ երկուքը երկարօրէն խորհրդակցելէ ևտք կ'որոշեն իրենց մօտ կանչել Արշակը:

Յարմար առիթի մը Արշակը կը ծանօթացնեն Սիմֆերոպոլէն եկած սեւաչեայ. մօրուսաւոր այս երիտասարդ Մարտիրոս Սէմէրճեանին, որ տեսակ մը քննութեան կ'ենթարկէ զինքը, հարցնելով անոր ծննդավայրը, Պոլսոյ մէջ անցուցած կեանքը և այլն: Ապա կը փոխէ խօսակցութեան ընթացքը ու կ'ըսէ.

— Պուխ Գուճգափուի դէպքին մասնակցեցա՞ր:

— Այ, թէև հրաւէր ստացայ մասնակցելու, բայց ուշացայ:

— Ուրեմն Հնչակեան կուսակցութեան անդամ չէի՞ր:

— Էէ, բայց հիմա չեմ:

— Գործ ունի՞ս:

— Այս պահուս չունիմ:

Հոս պահ մը կանգ առնելէ ետք Մարտիրոս Սէմէրճեան կը շարունակէ.

— Դուք երիտասարդ ես և լաւ բանի պէտք կու-
գաս :

— Բայց ի՞նչ բանի, ըսէ տեսեմ, կը հարցնէ
իւր կարգին Արշակ :

— Յեղափոխական կազմակերպութիւններու :

— Դուք Հնչակեա՞ն ես :

— Ա՛յ, Դաշնակցական եմ :

— Դուք ալ հնչակեաններու պէս բան մըն էք :
Երբ Պոլիս էի, անոնք մենէ շատերուն խոստացան
զէնք տալ, բայց չտուին :

— Ա՛յ, մեր կուսակցութիւնը նոր կազմուած է
և տարբեր է հնչակեաններէն : Մեր կեդրոնը կը
գտնուի Թիֆլիս : Մենք «ապակեդրոնացում ունինք» :

Արշակի համար արդէն բոլորովին գրաբառ էր
ապակեդրոնացում բառը այն ժամանակ : Ինչո՞ւ կը
գործածուէր այդ բառը, ի՞նչ էր անոր իմաստը եւ
ի՞նչ կապը այդ բառին հայ յեղափոխութեան հետ :
Դժուար էր հասկցնել Արշակին. եւ խնդիր ալ էր, թէ
Մարտիրոս Սէմէրճեան պիտի կրնա՞ր ժողովրդական
ձեւով տալ իմաստն ու նշանակութիւնը. երբ առաջին
անգամն որ, գուցէ որ այդ բառը կը հրամցուէր հայ
ժողովուրդի խոնարհ գասերուն :

— Ախպէ՛ր, ըսաւ Արշակ մօրուսաւոր Սէմէրճեա-
նին, ապակեդրոնացում - մապակեդրոնացում մէկ
կողմ դիր. ինձի ըսէ թէ զէնք կա՞յ, կաիւ կա՞յ. ա-
նոնք կը շահագրգռեն զիս :

— Դուք կը սիրես կաիւը, չէ՞, ըսաւ Սէմէրճեան :

— Իրականին մէջ ես կառուող չեմ, բայց հայրս
կառուող եղած է : Ես միայն քանի մը անգամ փիշտօֆ
(ատրճանակ) նետած եմ և կ'ուզեմ սորվիլ զէնքի
գործածութիւնը :

— Դուք կը ճանչնա՞ս վարդէնի խցի Նատօն, շա-

բունակեց Սէմէրճեան :

— Անշուշտ կը ճանչնամ. ատենէ մը ի վեր եղբայր ու ընկեր ենք իրարու հետ :

— Ան ոեւէ բան ըսած չէ՞ քեզի Դաշնակցութեան մասին :

— Ո՛չ, ուրեմն ան ալ քու կուսակցութեանդ կը պատկանի և մինչեւ հիմա կը տեսնուի ինձի հետ՝ առանց ոեւէ բան ըսելու :

Հիմա կը պարզուէր Արշակի համար, որ Մինաս աղայէն զատ Սէմէրճեան կանխաւ խորհրդակցած էր նաև վարդենիոցի Նատոյի հետ :

Սէմէրճեան կը շեշտէր թէ «Դրօշակ»ի համ Զ. Յ. Դաշնակցութեան խումբ մը պէտք է կազմակերպել Եալթայի մէջ և ասոր համար յարմար ու վստահելի երիտասարդներ չէին պակսեր :

Արշակ կուտար անուններն իր բարեկամներուն — Նազարէթ, Իգնատիոս, Անդրէաս, Գալուստ եւայլն, բոլորն ալ իր երկրացիները :

Սէմէրճեան տուաւ կանոնագիր մը Արշակին եւ 1891 թուի վերջերը Եալթայի մէջ կազմուեցաւ առաջին դաշնակցական խումբը՝ 10-13 ընկերներով : Դաշնակցութեան այս առաջին գործիչը Խրիմի մէջ՝ յետոյ կատարել տուաւ խումբի տնօրէններուն երդումը՝ պատուիրելով խիստ գաղտնապահութիւն եւ հայրենասնուէր կուսակցականի վայել անհատական վերաբերում :

Եւ այսպէս սկսաւ Արշակի յեղափոխական գործունէութեան երկրորդ աւելի կարեւոր շրջանը :

Այնուհետեւ ան քիչ անգամ տեսնուեցար գինեատուներու կամ այլ վայրերու մէջ :

Մարտիրոս Սէմէրճեան մեկնեցաւ Եալթայէն, բայց շարունակեց պահել իր կապերը տեղւոյն նորա- կազմ մարմնին հետ:

Իաշնակցութեան այս մարմինը կամ այն ատենու- ռան ասութեամբ «Կոմիտէտ»ը, որոշեց յետ այնու- արգիլել հայերու միջեւ թայֆայական կռիւները, իսկ վէճերու պարագային՝ կը ստանձնէր իրաւարարի դերը:

Հիւադուքիւնք. — Արշակ ծանրապէս հիւանդա- ցաւ օր մը և ինկաւ անկողին: Սաստիկ ջերմ ունէր և կը դառանցէր: Բժիշկները գեղ կուտային իրեն, բայց օգուտը կ'ուշանար:

Եալթայի և շրջակայ գիւղերու «հպատակ» թա- թարները թէև կը շարունակէին դրամ բերել իրեն, բայց հիւանդութեան բուժման համար ծախսերը կ'աւելնային:

Բժիշկները յանձնարարեցին որ Արշակ փոխադրուի ծովեզերք, աւելի օդասուն սենեակ մը: Այսպիսի սենեակի մը վարձքը թանգ էր, առնուազն 10էն 15 բուպլի ամսական: Վերջապէս կարելի եղաւ շէնքի մը երրորդ յարկի մէկ համաստ սենեակը վարձել և հոն փոխադրել զինքը: Սենեակին առաստաղը շատ ցած էր և պատահանը կը բացուէր ծովին վրայ:

Օր մը բռնեց սաստիկ ջերմը: Գլուխը կը դառնար և մարմինը կը լողար քրտինքներու մէջ: Մարտիրոս Սէմէրճեան նստած էր քովը:

Յանկարծ խոշոր ալիք մը բարձրացաւ Սեւ Ծովէն, սպառնալով իր շուրեքուն տակ թաղել Արշակի բնակած տունն ու ամբողջ Եալթայի ծովեզերքը: Եւ նոյն պահուն, սարսափելի անձկութեան նուազէ մը բռնուած, լսեց Մարտիրոսի ձայնը որ կ'ըսէր իրեն.

— Արշակ, փախի՞ր, ալիքը, ալիքն ահա կուգայ

խեղդելու քեզ և ամբողջ քաղաքը:

Այս որ լսեց Արշակ, վերմակն առած ընդոստ կանգնեցաւ անկողնին վրայ այնպիսի ուժղնութեամբ մը, որ գլուխը խրեցաւ ցած առաստաղին մէջ մինչեւ յօնքերը և մնաց հոն:

Բախումի ցնցումէն բացաւ աչքերը և յաջողեցաւ դուրս բերել խոռոչէն իր գլուխը:

Ամբողջովին զառանցանքի մէջ եղած էր և քովը ոչ ոք կար:

Սակայն բազուկէն թէ իր մարմնի արտասովոր շերտութենէն, բժշկութիւնը կը վերադառնար իրեն:

Բժշկուած մարդը չուանով իսկ չի կապուիր, ուր կը մնայ 22 կամ 23 տարեկան կրակոտ երիտասարդ մը:

Արշակ իսկոյն հագուեցաւ և դուրս ելաւ:

Ձանձրոյթի քոջան.— Եկաւ ժամանակ մը երբ Արշակ, Մատո և Գալուստ ձանձրոյթ զգացին Եալթայի իրենց վարած գիշերային կեանքէն և արեւի մայրամուտին սկսող իրենց թագաւորութենէն:

Արդէն կապուած կը զգային նոր կուսակցութեան հետ, որուն քարոզած գաղափարները, օրէ օր արժատ կ'արձակէին և կ'ուռճանային իրենց բովանդակ էութեան մէջ:

1892 թուականն էր Արշակ քնաւ չէր մոռցած իր ծնողները, որոնց պարբերաբար դրամ կը փոխադրէր: Անոնք կը շարունակէին ապրիլ Տրապիզոնի մէջ:

Արշակ միշտ կ'այցելէր իր համագիւղացիներուն, թիւով 12 հոգի, որոնք հողագործական աշխատանքներ կը կատարէին, այգիի վերածելով Եալթայի շրջանի հողերը: Այս շարքաշ վարդահանցիները, բացի իր քեռայր Մանուկէն, իր մխիթարութիւնը կը կազ-

մէին պանդխտութեան այդ ժամանակին :

Օր մըն ալ, 1892ին, նամակ մը բերաւ իրեն տխուր գոյժը թէ Տրապիզոնի մէջ ծագած քուերայի մը զոհ գացած իր հայրը: Ասիկա զինքը աւելի լրջութեան և պատասխանատուութեան քշող դէպք մըն էր: Արշակ չափազանց կը սիրէր իր ծնողները, մանաւանդ իր մայրը:

Հիմա պէտք կ'ըլլար աւելի մտածել իր ընտանիքի մնացած անդամներու մասին:

Արշակ կը գտնուէր հայրենասիրական պարտականութեան և ընտանեւորական պարտականութեան խաչաչեւ երկու գիծերուն առջեւ: Իր հօր մահը սուր և տագնապալի հարց մը ստեղծած էր: Առաջին գիծը փշոտ էր, արկածներով և վտանգներով լեցուն: Երկրորդը՝ խաղաղ ու չարքուշ աշխատանքն էր:

Կուկունեանի խուճբին պատմութիւնը քանի մը տարիէ ի վեր բերնէ բերան կը շրջէր ամբողջ Ռուսաստանի հայութեան մէջ: «Իրօչակ»ը գրած էր այդ մասին և Սըլիմի հայ պանդուխտները ազդուած էին հայրենասիրական այդ դէպքէն:

Արշակ հիացող մըն էր Կուկունեանի և միշտ կ'երազէր միանալ նման խուճբի մը:

Հանգիստ ու խաղաղ կեանքի մը հեռապատկերը հրապոյր չունէր իրեն, մնաց որ իբրև ընտանիքի նեցուկ շատ ալ մտահոգուելու պատճառներ չունէր: Կար իր եղբայր Յարութիւնը, որ մասամբ կրնար լրացնել իր հօր պակասը, իբրև հայթայթող ընտանիքի ապրուստին:

Այս նկատումներէն զատ, Արշակ և Նատօ, հիմա մտերմօրէն կապուած իրարու, չէին ուզեր քաղաքի յեղափոխական մնալ: Ասիկա իրենց գործը չէր, իրենց խառնուածքին համապատխան հայրենասիրական,

կուսակցական գիրք մը չէր: Չէնքը, վառօդի հօտը
կռիւները և բախումները միայն կրնային բաւարարել
իրենց հակումներու ներքին ձայնին, որ կետղհեաէ գի-
րենք կը կանչէր աւելի թափով և ուժգին:

Շարունակ նամակներ կը գրէին Սիմֆերոպոլի
Հ.Յ.Դ. կոմիտէին, խնդրելով, պահանջելով որ գի-
րենք զրկեն երկիր՝ զինուած խումբերու հետ:

Այսպիսի ակնկալութիւններով մնացին Եալթայի
շրջանը՝ մինչեւ 1893 թուականը:

Նոյն տարին Մարտիրոս Մարգարեան անուն ան-
ձը կարսէն աքորուեցաւ Օտեսս: Այս աքսորականը
յաջողեցաւ գաղտնի կերպով Օտեսսայէն անցնիլ Եալ-
թա՝ կողմակերպչական նպատակով. Դաշնակցական
էր:

Երգակացի Մինաս աղայի հետ իր ունեցած տե-
սակցութենէն ետք, Մարտիրոս Մարգարեան ժողովի
կանչեց Արշակը, Գալուստը, Նատօն, Անդրէասը
և ուրիշներ: Ժողովը տեղի ունեցաւ Մինաս Աղայի
տան մէջ:

Մարգարեան, որ արդէն ծանօթացած էր Եալ-
թայի տղոց հակումներուն, բացատրեց Մուշի շրջանին
կացութիւնը, տուաւ այդ աշխարհի իրադարձութեանց
ընդհանուր պատկերը, խօսեցաւ հոն գործող Արա-
բոյի, Մխոյի և Լեւոնի մասին, որոնք որպէս
փոխստական (ղաչաղ) զէնք վերցուցած էին կառավա-
րութեան դէմ, ու կը կռուէին թափառելով լեռները:

Կարսէն եկած աքսորականը պատմեց նաև վար-
դենիս գիւղի ապստամբութիւնը՝ Մարգար վարժա-
պետի առաջնորդութեամբ:

Թէ ինչպէս այս վարժապետը յետոյ բռնուելով տարուած էր Մուշ և բարձրագուծ կախաղան, իսկ ուրիշ տասնեակ մը «յանցապարտներ» դատապարտուած էին ցկեանս կալանքի:

Այս բոլորը լսելէ ետք, Արշակ և ընկերները կը պնդէին որ կազմակերպութիւնը ղէնքեր ղրկէ Տարօն: Մարգարեան կը յանձնարարէր ատեն մըն ալ սպասել, մինչև որ ինք գրէր ու պարզէր անոնց փափաքը Զրաքերդի (Կարս) կոմիտէին:

Փոխադրութիւն Եալթայէն Սեւասապալ. — Այդ օրերը Արշակ և ընկերները որչաժ էին փոխադրուիլ Սեւասապալ, ուր գործերը աւելի փայլուն վիճակ մը ունէին քան Եալթայի մէջ. Ասկէ գատ երթեալ կարկ. Պոլսոյ և Սեւասապալի միջև, բացի կարգ մը առաւելութիւններէ, որոնցմէ կ'ուզէին օգտուիլ իրենք:

Արդարև, 1893ի վերջերը, Արշակ և իր քանի մը ընկերները տեղափոխուեցան Սեւասապալ. ուր արդէն կազմուած էր Հ.Յ.Դ. կորիզ մը, գլխաւորութեամբ Առաքել անուն մշտցիի մը:

Այս մշտցին գործապես էր և իր հրամանին ներքև կ'աշխատէին 30 հոգի գանազան երկրացի հայ մշակներ:

Առաքել սիրով ընդունեց Եալթայէն եկած ընկերները, մանաւանդ բացառիկ պատիւներ տուաւ Արշակին և Նատոյին, իբրև աշխատաւոր:

Արշակ և Նատօ երդում տուեր էին իրարու իբր եղբայր ապրելու: Առանձնապէս ուխտած էին ցմահ հետեւելու ազգի ազատագրական գործին: Սրտայոյզ էր իրենց եղբայրակցութիւնը, որ սահման չէր ճանչնար: Մէկ էր երկուքին քսակը. «իմ եւ քու» չկար, ոչ իսկ մէկը միւսին կը հարցնէր թէ ինչ ծախսը-

ւած էր:

Սաւաստապոլի հայերը կը հաւաքուէին քղեցի Աբրահամի սրճարանը, ուր կը յաճախէին շատ մը համոզումներու տէր մարդիկ: Այս ժամագրավայր սրճարանը սանդուխաւոր բարձրութեան մը վրայ շինուած էր եւ մարդիկ երկու կողմէն ալ կրնային վեր ելլել: Սրճարանը քաղաքի մէջ էր եւ կիրակի օրերը բազմութիւն մը խոնուած կ'ըլլար:

Միջադեպ մը եւ Պալթա Բոսթա. — Խրիմի կլիմային յատուկ պայծառ օր մըն էր, երբ Արշակ եւ Նատո միասին գացին յիշեալ Աբրահամին սրճարանը: Երկուքն ալ ճնկած էին քիչ մը: Նատո պատճառով մը պահ մը ուշացաւ, մինչ Արշակ կը բարձրանար սրճարանի աջ կողմի սանդուխներէն վեր:

Սրճարանի դրան առջեւ երկու հոգի նստած նարտ (թաւլու) կը խաղային: Տղեկ մըն ալ նստած էր աջ կողմի սանդուխներուն առջեւ՝ աթոռի մը վրայ, այնպէս որ այդ կողմէն փակուած էր սրճարանի անցքը:

Արշակ բռնեց տղեկին աթոռը եւ տղան ու աթոռը միասին մէկ կողմ դրաւ՝ ճամբայ բանալու համար:

Նարտ խաղացողներէն մին, հսկայամարմին յոյն մը, յիշոցներ ընելով ոտքի ելաւ եւ աթոռը վերցուց զարնելու համար Արշակին: Բայց այս վերջինը, տէր արտակարգ արագութեան, աչքի եւ օտարածութեան չափի, կանխեց զինքը եւ բոպէապէս աթոռ մը խլելով իջեցուց անոր գլխուն:

Հարուածն այնքան ուժգին էր, որ յոյնը թաւազլոր ինկաւ գետին:

Միւս յոյնը որ ինկածին ընկերն էր, վրայ եկաւ Արշակի դէմ, բայց այս վերջինը, նոյն արագութեամբ, հանեց իր սքորոզոփան եւ քանի մը հարուածներով փռեց գետին:

Մինչ Արշակ իր երկրորդ հակառակորդին գործը կը վերջացնէր, տապալած առաջին յոյնը ոտքի կը կայնէր եւ սպառնալից կը յարաջանար իրեն դէմ:

Այդ միջոցին նատօ կու գար դէպքին վայրը եւ կը բռնէր առաջին յոյնը, իսկ Արշակ սթորոզոփայի այլ հարուածով մը վերջ կու տար անոր մարտական տրամագրութեան:

Եւ այսպէս, մէկ մը մէկին ու մէկ մը միւսին, երկուքն ալ կը փռուին գետին:

Տեղւոյն յոյները տեսնելով այս հաւաքուեցան եւ սկսաւ բուռն կռիւ մը, բայց Արշակին ու նատոյին գրոհին չդիմանալով՝ քաշուեցան պարտուած:

Արրահամի սրճարանի հայերը տեսնելով ընդհարումը՝ պահ մը շշմեցան: Անոնք կ'ըսէին թէ ծեծուող յոյները ոճրագործներ են եւ պիտի դաւեն վրէժ լուծելու համար: Կը շեշտէին մանաւանդ, որ ծեծուողներէն հսկան, Պալթա Քոսթա կոչուող, Եգէականի կղզիներէն արիւնարբու մէկն էր եւ Սեւաստայոլի աշխատաւորները հպատակեցուցած էր իրեն:

— Ի՛նչ երկար բարակ կը խօսիք. սատանան տանի Պալթա Քոսթան, հապա կ'ուղէիք որ թոյլ տայի ինձի ծեծէ՞ր... Ի՛նչ կ'ուզէ թող քլլայ, — կը պատասխանէ Արշակ մտահոգուող հայերուն:

Մինչ այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար Արրահամի սրճարանին մէջ, նոյն ինքն հռչակաւոր Պալթա Քոսթա կը բարձրանար սրճարանի սանդուխներէն ու կը հարցնէր.

— Չեր մէջէն ո՞վ էր ինձի զարնողը, զիս ծեծողը:

— Ես էի, ըսաւ Արշակ:

— Վրէ, բախթարի, եկուր եղբայրանք: Ըսելիք չունիմ ուժիդ ու յանդգնութեանդ: Այսուհետեւ մէկ գուն ես եւ մէկ ալ ես:

Եւ հոշտութիւնը գոյանալէ ետք Արշակ եւ Նատօ ընդունեցին ուրիշ թէյատուն մը երթալու հրաւերը, հակառակ հայերու զգուշացումին:

Հոն Պալթա Քոսթա փռաւորը խնձոյք մը տուաւ Արշակին ու Նատոյին: Իրենց հետ էր նաեւ Սոխկուժայ Յսկոբը, որ մասնակցած էր արձարանի կռուի վերջին փուլին, ինչպէս նաեւ Գարահիսարի Չէքէնեան Յսկոբը, որ ուժեղ երիտասարդ մը ըլլալէ զատ, քաջ կռիւմարտիկ մըն էր:

Այս միջոցէպը պատճառ կ'ըլլայ որ Արշակի եւ Նատոյի անունները բարձրանան յաչս Սեւաստապոլի նաւագայքի աշխատաւորներուն եւ հմայք մը հիւսուի անոնց շուրջը:

Սակայն երկիւղի մէջ էին հայերը: Ոչ թէ անոր համար որ այլեւս վրէժխնդրութիւն կ'ակնկալէին Պալթա Քոսթաէն կամ անոր կողմնակիցներէն, այլ կը վախնային Արշակէն ու Նատոյէն: Կը վախնային որ անոնք կրնան խառնակութիւն մը հանել, վրդովելով իրենց խաղաղ կեանքը եւ միւս տարրերուն հետ իրենց սիրալիք փոխադարձութիւնները:

Նուահանգստի հայ աշխատաւորները պահանջեցին Առաքելէն որ հեռացնի երկուքն ալ:

Ճարահատ, Առաքել արձակեց Արշակն ու Նատօն, պատճառարանելով «զործերուն նուազութիւնը»:

Ղաւթարի գործին մեջ. — Գործէ արձակուելէն
քիչ յետոյ, դարահիսարցի Յակոբ Չէքէնեան, որ
ղանթարի գործ կ'ընէր և Սեւաստապոլի ծոցին շրջա-
կայքը գտնուող թաթար գիւղացիներու բերած ապ-
րանքները կը կշռէր, իրեն մօտ օղնական առաւ Ար-
շակն ու Նատօն, որոնք այդ գործին մէջ մնացին
մինչև 1895 թուականը, այսինքն մօտ 2 տարի:

Այս շրջանին Պալթա Քոսթա բնաւ չդժեց իր
բարեկամութիւնը, ընդհակառակը քանի մը անգամ
երաշխաւորութեամբ բանտէն արձակել տուաւ Արշա-
կը:

Յակոբ Չէքէնեանի մօտ Արշակը կշռող էր: Թա-
թար գիւղացիները երբեմն կը գանգատէին կշիռներէն:
Մօտ 30 հայեր կը գործէին այս զանթարի գործին
վրայ:

Գարահիսարցի Յակոբ ուս սիրուհի մը ունէր,
որուն եղբայրներուն շնորհիւ ձեռք բերած էր այդ
շահաբեր գործը: Թաթարները իրենց գիւղերէն
կը բերէին պտուղ, բանջարեղէն և այլ բերքեր:
Բնականաբար հայերը կը փորձէին առատ նմոյշներ
տանել պտուղներէն և ուտել: Թաթարները կը դժգո-
հէին, կը գանգատէին ու կը սրտնեղէին:

Իրենց կարգին Արշակ և Նատօ կը դայրանային
թաթարներու այս վերաբերումին, բայց Յակոբ միշտ
կը յանձնարէր անոնց համբերող ըլլալ և հասկնալ
գանգատող թաթարներու արդարացի պատճառները:
Հարցը պտուղին քիչ քանակով «նմոյշ»ին չէր վերա-
բերեր:

— Անոնք մնացորդներն են Ճինկիզ խանի հոր-
դաներուն (օրտու), որոնք աւերեցին Հայաստանը, —
կը պատասխանէր Արշակ:

Օր մը, երբ կաղամբ կը կշռէր Արշակ, կշիռքի

գունդերէն մէկը ծռած մնաց և քանի մը ֆուռտ պահաս կշռուեցան: Կաղամբի տէր թաթարը հայհոյեց ու գոչեց.

— Արդէն շատեր կը գանգատին այստեղի կշիռքներէն . . .

Այս ըսելը մէկ եղաւ, երբ Արշակի ծանր ապտակը իջաւ թաթարի երեսին: Հոն գտնուող ուրիշ թաթարներ, շուրջ 30—35 հոգի, խուժեցին Արշակի վրայ: Կոխը խառնուրդի փոխուեցաւ, երբ 15 հայեր օգնութեան փութացին:

Թաթարները քշուեցան ծով, բայց ոստիկանութիւնը եկաւ դէպքին վայրը, բռնեց Արշակն ու Նատօն, որպէս զխաւոր պատասխանատու հանրային կարգի խանգարման և երկուքն ալ դրաւ բանտ:

Յակօր Չէքէնեան աշխատեցաւ երաշխաւորութեամբ արձակել տալ բանտարկեալները. բայց չյաջողեցաւ:

Արշակ ունէր հրեայ հարուստ բարեկամ մը, հսկայի կազմուածքով, որ կը ծախէր թաթարներու բանջարեղէններն ու պտուղները: Սաաբխ կը կոչուէր այս հրեան և միշտ իրեն հետ կը պտտցտէր Արշակն ու Նատօն, որպէս թիկնապահներ: Հրեան շատ բարեկամ էր Սեւաստապոլի ոստիկանապետին, որուն հետ մշակած էր մտերմիկ յարաբերութիւններ:

Կռուին օրը այս հրեան հեռացած էր Սեւաստապոլէն. երկու օր ետքը վերադառնալով, երբ լսեց եղելութիւնը, իսկոյն գնաց ոստիկանապետին մօտ եւ արձակել տուաւ Արշակն ու Նատօն:

Այնուհետեւ թաթարները մեղք ու կարող դարձան: Այլևս չէին աեսներ, չէին լսեր ու չէին գանգատեր:

Այդ կոխը եղաւ 1894ին, երբ Սասնոյ ապստամ-

բուժման արձագանգները հասան մինչեւ Սեւաստապոլ:

Հրայր Սեւաստապոլի մէջ — Արշակ և ընկերները կը մեղադրէին իրենք զիրենք որ երկիր մտած չէին և մասնակցած չէին Սասնոյ մէջ մղուող կռիւներուն: Գրգոյի քաջութիւնը և Շաքէի հերոսական մահը հիացում կ'առթէին իրենց:

Խրիմի քաղաքներն այցելող կուսակցական գործիչները քանիցս խոստացած էին երկիր զրկել զանոնք, բայց գործնական արդիւնքը կ'ուշանար:

Արշակ, Նատօ և ընկերները արդէն կը լսէին Ռոստամի և Զաւարեանի անունները, բայց չէին տեսներ անոնց կենդանի դէմքերը:

Վերջապէս: 1895ին, Խրիմի մէջ երեւցաւ երկրի պայմաններուն ծանօթ, գործադիր կարողութեամբ օժտուած և ժողովրդական հոգեբանութեան թափանուող գործիչ առաքեալ մը, Հրայր:

Սասնոյ ապստամբութեան ականատես վկաններէն մէկն էր ան և կը պատմէր դրուագներ պատմական այդ դէպքէն, որ կը յուզէր հայութիւնը և հայկական դատը կը դնէր քաղաքակիրթ կոչուած Եւրոպայի առջև:

Արշակը, Նատօն և ընկերները անոր կրկին ու կրկին յայտնեցին իրենց բողձանքները երկիր մտնելու և հայդուկային խումբերու միանալու մասին:

Հրայր, որ դէպի Ռուսմանիա և Պուլկարիտ կ'ուղեւորուէր իբր հայ, ենակիցներուն նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը ապահովելու նպատակովէ խոստացաւ զիրենք իրեն հետ տանիլ ճամբորդութենավերադարձին. եթէ սակայն Խրիմի դժով տեղի չունենար վերադարձը, կարս հասնելուն պէս պիտի հեռագրէր իրենց:

Ընկերները գոհ մնացին և նուէրներով ճամբու
դրին Հրայրը:

Սպասողական վիճակ. — Հրայրի մեկնումին եւ
ըրած խոստումներուն արդիւնքը եղաւ հոգեկան վի-
ճակ մը, որ կը բնորոշուի սպասողական ակնկալու-
թիւն բառերով: Արչակի, Նատոյի և միւս ընկերնե-
րու աշխատանքի թափը կը թուլնար: Անոնք կ'երա-
զէին այն երկիրը, որուն ազատագրութեան առաջին
զինուորներէն պիտի ըլլալին. սպաստակային խում-
բերու հետ, հրացանն ուսին, կուրծքերը խաչածե-
փամփշտակալներով, ռազմիկի բոլոր կազմածներով
բեռնաւոր՝ պիտի կրնային հարուածել թշնամին եւ
ստանալ հարուածներ:

Հայրենասէր ռազմիկի տենչը կը վերացնէր
զիրենք՝ անհամբեր դառնալու աստիճան: Կը զգային
որ իրենց կեանքի գործը պիտի ըլլար ծառայել հայ
ժողովրդի ազատագրութեան, ամէն բոլոր պատրաստ
զոհուելու անոր սեղանին վրայ:

Վարդահանի և Տրապիզոնի անզուսպ և անհան-
դարտ կռուասէր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը,
Պոլսոյ, Եալթայի և Սեւաստապոլի պատանեկան վեր-
ջին շրջանի ու երիտասարդութեան բոլոր պոռթկում-
ները, կատաղի ու մարտական արտայայտութիւնները
որոնց կ'ընկերանային արիւնահեղ պատահարներ, հիմա
պիտի ձեւակերպուէին սրբազան նպատակի մը սպա-
սաւորելու:

Արչակներն ու Նատոները սովորական խառնը-
ռւած քներէն չէին: Կեանքի մէջ անոնց տրուած չէր
հանդարտօրէն հետեւիլ սովորական գրադումներու,
օրէնքի գծած և հանրութեան հաւնած արահետներուն
տուն տեղ կազմել, ըստ սովորամոլութեան և փակել
անհատական գոյութեան էջ մը՝ աննշմար և անզգալի:

Ուրիշ հոգիներ էին անոնք, որ կրնային իջնել մինչև Եալթայի գինետուները ու գրօսավայրերը. եթէ թողուէին իրենց բախտին և ընդունակ էին թռչիլ մինչև Սասունի բարձունքները, իբրև գաղափարի արժիւներ, եթէ փրկիչ առաքեալը որ մը փնտռէր զիրենք, ձեռք երկնէր ու օգնէր վերելքի անոնց ճիգերուն:

Բարձրանալու, սաւառնելու հակուժը ծնած էր իրենց հետ, որ կը սպասէր պատեհ օրիթին, գեղեցկօրէն անելու և մեծնալու:

Յրերը կ'անցնէին և ուէ՛ լուր չկ'ը Հրայրէն: Շատեր գացած անցած էին Խրիմէն, իրենց ետև թողելով խոստումներ, որոնք այլևս յոռի կ'ազդէին իրենց հաւատաւոր հոգիներուն:

— Այս Վէէկն ալ խոստացող և չկատարողներէն է. կը մտածէին ու կ'ափսոսային իրենց բախտը:

Սպասումի և ակնկալութեան այս վիճակին մէջ արեւելեան նախապաշարումներն իմաստ ու նշանակութիւն կ'առնէին: Ականջի խօսիլը, կսպի շարժիլը, թռչունի մը անցքը, մեղուի մը բզբիւնը ուշադրութիւն կը գրաւէին, երբ ուրիշ պարագաներու մէջ անոնք պիտի անցնէին աննշմար:

Գարահիսարցի Յակոբ հիւանդացած էր և Արշակ կը նստէր զանթարին առջև: Յանկարծ խաղ մը անցաւ Արշակի ձախ բազուկի ջիղէն:

— Այսօր լուր պիտի առնենք, մտածեց Արշակ և պահ մը խաղցող ջիղին ուշադիր հետեւեկէ ետք ըսաւ Նատոյին իր ակնկալութիւնը:

— Եթէ լուր առնես, ոսկի օղակ պիտի անցնեմ բազուկիդ, իսկ եթէ ոչ... գիտես ինչ պէտք է քսեմ անոր վրայ, կատակեց Նատոն:

Նախապաշարում էր թէ զուգադիպութիւն չենք

գիտեր: Արեւելքցին կը հաւատայ անոնց և անկեղծօրէն:

Ժամ մը չանցած հեռագիր մը եկաւ Հրայրէն, որ կը հրահանգէր իրենց իսկոյն ճամբայ ելլել դէպ ի կարս, ուրկէ կուգար հեռագիրն ալ:

Աննկարագրելի էր Արշակի և Նատոյի ուրախութիւնը: Գործերնին յանձնած ուրիշներու, սենեակի կ'երթային կարգադրութիւններ ընելու: Անկողին, բարձ, սաւան իրարու կը նետէին հրճուալի տրամադրութեան տակ և նոյն օրն իսկ կը լրացնէին իրենց վերջին պատաստութիւնները:

Յաջորդ օրը Արշակ ու Նատօ Սեւաստապոլէն մեկնեցան Յալթայ, ուր իրենց հեռ առին Գալուստն ալ և երեք տոմսակ առնելով՝ միասին նաև նստան դէպի Պաթում:

Յակոր Զէքէնեան հիւանդ պառկած ըլլալով կը մնար Սեւաստապոլ:

Պարումի մեջ հանդիպում իր եղբօր հետ.— Երբ Արշակ, Նատօ և Գալուստ Պաթում հասան, միասին մէկ սենեակ վարձեցին:

Հնուց ի վեր բարերգցիները կը պանդխտէին Պաթում, ուր կ'աշխատէին որպէս մշակ, խանութպան և այլն, յետոյ վերադառնալու իրենց երկիրը:

Պաթումի մէջ վարդահանցիներ ալ կային, որոնց մէ մէկն է Արշակի եղբայրը Յարութիւնը:

Երկու եղբայրները իրարմէ բաժնուած էին շուրջ 7 տարիէ ի վեր: Արշակ 15 տարեկանին կրկին Տրապիզոն և 16 տարեկանին Գոլիս գացած էր. հիմա, եօթը տարի ետք կ'երթայ այն քաղաքը, ուր պանդուխտ կը մնար իր եղբայրը:

Սեպուհ հասակ նետած, շքեղ երիտասարդ մը եղած էր և իր հայրենակնցները այլեւս չէին կրնար

ճանչնալ զինքը:

Պաթում հասնելու իրիկունն իսկ Արշակ տեսաւ
ցր եղբայրը, ճանչցաւ զայն, թէև Յարութիւնը չը-
նանչցաւ զինքը: Արշակ զսպեց իր կարօտը և հեռա-
ճաւ:

Յարութիւնը աւելի բարձրահասակ էր Սեպուհէն
վեց ոտք և երկու մատնաչափ հասակ նետած էր,
մին Սեպուհ մնացած էր 5 ոտք և 11 մատնաչափ
իրայ: Յարութիւնը արկածով էչէն վար ինկած
ըլլալով, քթին վրայ սպի մը ունէր:

Հետեւալ օրը երբ սենեակէն դուրս կ'ելլէին,
Արշակ փափաք յայտնեց երթալ այնպիսի տեղեր, ուր
վարզահանցի չգտնուէր: Համաձայնեցաւ որ Գալուստ
բաժնուէր իրենցմէ տարբեր ուղղութեամբ, իսկ Արշակ
ու Նատո միասին պիտի շրջագայէին քաղաքի զանա-
զան թաղերը: Յետոյ պիտի հանդիպէին իրարու:

Երբ կ'անցնէին «Թաթարսքի» փողոցէն, Արշակ
փողոցին անկիւնը տեսաւ և ճանչցաւ վարզահանցի
Գրիգոր Յովհաննէսը, որ համետ մը ուսին՝ կը սպասէր
բեռնակրութեան գործ ընելու:

Գզիւրը շատ ծնրացած էր, Արշակ մօտեցաւ անոր
ու հարցուց.

— Էմմի', ի՞նչ կ'ընես:

— Ինչ ընեմ օղուլ, կայներ եմ որ բեռ տանիմ
ու գործ ընեմ:

— Ի՞նչ է անունդ, ո՞ր տեղացի ես:

— Անունս Յովհաննէս է և ես վարզահանցի եմ:

— Դուն վարզահանցի Գրիգոր Յովհաննէսը չե՞ս:

— Երեսուն տարի վարզահանի գզիւրը եղած եմ,
քայց գուն ուրկէ՞ գիտես անունս:

— Չե՞ս յիշեր որ անգամ մը 11 ձիաւորով ձեր
գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին աակ իջայ, ջուր

ուզեցի, դուք ալ ուշացուցիք և ես մտրակով զարկի
ըսաւ Արշակ, յատկապէս ծածկելու համար իր ինք-
նու թիւնը:

Գղիր Յովհաննէս երեսը պահ մը շփելով եւ
կասկածելով պատասխանեց.

— Օղո՛ւլ, այդ տեսակ բռներ շատ պատահած
են ինձի. չեմ յիշեր. շատ մարդիկ գացած եկած են
այդ ճամբուն վրայ. բայց ո՞ր տեղացի ես:

— Մշեցի եմ, էմմի՛ն. Ձեր գիւղացի Արշակը
կար, կը ճանչնայիր: Հիմա Սեւաստապոլ է:

— Հա՛, կը ճանչնամ: Անոր համար կ'ըսեն թէ
կորսուեր է: Մարդ լուր չունի: Ի՞նչ կ'ըէ. աղէ՞կ է:

— Ես աղէկ: Անոր հայրը կը ճանչնա՞ն:

— Ինչպէ՞ս չեմ ճանչնար Ներսէս քեհեան:

— Արշակը կ'ըսէր թէ իրենք Թոմնայի մէջ հա-
րուստ են եղեր, կալուածներ ունեցեր են:

— Հա՛, հարուստ էին, հող ու վախտ ունեցող,
բայց Աստուած պատժեց անոր հայրը... Անոնց եղ-
ներն ու գոմէշները մէկ հատիկ էին:

— Ի՞նչ կ'ընէ Արշակին հայրը:

— Օղո՛ւլ, անոր հայրը մեռաւ քոլերայէն: Ար-
շակին եղբայրը՝ Արուսթը հոս է:

— Դուն ո՞ւր կը մնաս էմմի:

— Հոս տեղ մը:

— Կրնամ Արուսթը տեսնել, որ Արշակէն լուրեր
տանիմ իրեն:

— Հա՛, (ուշադիր նայելով Սեպուհի գէմքին)
տղա՛, դուն արշակին հօրը կը նմանիս...

— Սեւաստապոլի մէջ Արշակն ու զիս իրարու
կը նմանեցնէին, կը շփոթէին. իրաւ է, շատ իրարու
կը նմանինք:

— Արշակը պիտի չգա՞, այս կողմերը, մինչեւ վերջը ու՞ր կորսուած պիտի մնայ:

— Քանի մը օրէն հոս կ'ըլլայ:

Արշակ վերջ տուաւ խօսակցութեան: Նատօ, որ քիչ մը յուզուեալ մտիկ կ'ընէր իր ընկերոջ կեղծումներուն, դարձաւ Սեպուհին ու ըսաւ.

Քիչ մնաց որ քեզ ճանչնար զզիրը:

Գացին աւելի վար, ուրիշ տեղ մը, հանդիպելու Նիկողոս տնուն վազահանցիի մը, որ Սեպուհի մանկութեան ընկերը եղած էր: Արշակ կը թղթակցէր անոր հետ, բայց եօթը տարիէ ի վեր զիրար տեսած չէին. երկուքն ալ մեծցած էին:

Եւ որովհետեւ տարիներէ ի վեր մշեցիներու մէջ մնացած և անոնց հետ չփուսմ ունեցած էր, Արշակ բաւական իւրացուցած էր անոնց բարբառը, ուստի յաջողապէս կը կատարէր իր բարբառային ծպտումը:

Գացին Նիկողոսին մօտ, որ սկսաւ հարց ու փորձի, ինչպէս սովորութիւն Արեւելքի մէջ: Արշակ ըսաւ թէ ինք «մշեցի» է, իսկ Նիկողոս յայտնեց իր վարդահանցի ըլլալը. Նիկողոս հարցուց նաև Արշակի մասին, բայց Արշակ անոր ըսաւ թէ քանի մը օրէն Պոթում կը հասնի:

— Բայց անոր եզրայրը ո՞ւր է, աւելցուց Արշակ:

— Քիչ առաջ բեռ տարաւ, Հոս բեռնակրութիւն կ'ընէ:

— Երբ վերադառնայ, թող այսինչ սրճաբանը գայ, իրեն լուրեր բերած եմ Արշակէն:

Երբ Նատոյի հետ դուրս կ'ելլէին, Նիկողոսի մեծ եզրայրը գոչեց.

— Նայէ՛, նայէ՛, ասիկա Արշակն է...

Բայց «մշեցի» Արշակն ու Նատօն ուշադրու-

Թիւն չբարձուցին ետեւնին իսկ չնայած հեռացան:

Արեակի եւ Արուքի սրտայայտ հանդիպումը. — Նա-
տո եւ Արշակ գացին բարձրագոյններու սրճարանը, ուր
հաւաքուած էին վարզահանցիները:

Բոլորին խօսակցութեան նիւթն էր Սեւաստա-
պուլէն նոր հասած 3 հոգիները:

Երբ «մշեցի» Արշակ եւ Նատո սրճարանէն ներս
մտան, Գալուստ արդէն նստած էր հոն, շրջապատուած
վարզահանցիներով: Ան լաւ գիտէր Արշակի մտադ-
րութիւնները եւ առանց մատնելու իր ընկերը, կը
թողուր որ ան իր ինքնութիւնը յայտնէր իր հայրե-
նակիցներուն իր յարմար դատած կերպով:

Երեք ընկերները, նման «Երեք հրացանակիրնե-
րու» հոգիով ու սրտով այլեւս շողկապուած էին ի-
րարու:

Սեպուհն ու Նատո բարեւեցին ու նստան:

Շատ չանցած եկան նաեւ Նիկողոսն ու Արութը:
«Մշեցի» Սեպուհն իր մօտ նստեցուց իր հարա-
զատ եղբայրը եւ ըսաւ անոր.

— Գիտե՞ս, արշակէն շատ տեղեկութիւններ բե-
րած եմ քեզի:

Եւ բաւական ատեն խօսելէ ետք, այլեւս ինք
ալ չգիմացաւ իր ծպտումին, աչքերը լեցուեցաւ
արցունքով եւ դառնալով իր եղբորը, յուզումով ը-
սաւ.

— Արութ, եղբայրդ արշակ ինձի պատուիրեց
որ քեզ պագնեմ. եկէ՛... .

Եւ բուն կարօտով, գրկախառնուեցան երկու
եղբայրները:

Նոյն պահուն Արութ գոչեց:

— Դո՛ւն ես եղբայրս, Արշակ դու ես... .

Պաթումի մէջ տարածուեցաւ Արշակի Գալուստը:

— Ահա նոյն ինքը՝ Գալուստ Փաշոյեանը, ըսին Արշակի ու Նատոյի խօսակիցները և ներկայացուցին նորեկը:

Արշակ շատ համակրեցաւ անոր, շատ սիրեց այս Գալուստին մարմնական ու արտաքին յատկութիւնները, հաճելի թուեցան անոր ամէն բանը, բացի ֆէսէն:

Եւ խօսակցութեան ընթացքին Արշակ առաւ ֆէսը, հանեց գրպանի խանչէրը և պզիկ պզիկ ըրաւ զայն:

Այդ պահուն Գալուստի գոյնը մոյնը նետեց, բայց Արշակ քաղցրութեամբ դուրս տարաւ զայն եւ տեղէ մը փափախ մը առնելով դրաւ անոր գլուխը:

— Գալո՛ւստ, ամէն բանդ տեղն է բացի այն ֆէսէն զոր կը կրէիր մինչեւ քանի մը ընկէ առաջ: Այսուհետեւ պիտի կրես փափախ:

Արճարանը գտնուողները, որոնք գիտէին Գալուստի Գալուստ եւ իր Ֆեսը. = Պաթում կը բնակէր Գալուստ անուն երիտասարդ մը, որուն համբաւը լսուած էր մինչեւ Խրիմ:

Պապա մարդ էր Գալուստը, որուն վերահսկողութեան ներքեւ կ'աշխատէին քանի մը հարիւր հոգի նաւահանգիստին մէջ: Ասոնք կը գործէին ի հաշիւ Մանթաշէֆի քարիւղի փոխազրութեան:

Օգնող. բարեսիրտ և առատաձեռն մարդո՞ր համբաւ ունէր Գալուստ. երկայնահասակ էր, գեղադէմ և վայելուչ: Միայն թէ լազի հագուստ կը կրէր և որ աւելի է՝ ֆէս կը դնէր:

Արճարանի մէջ այս գալուստի մասին կը խօսէին անգամ մը, երբ ներս մտաւ ան:

Շունը յիշէ, փատը քաշէ՝ ժովովրդական առածի մէկ աւելորդ արգարացումը:

ուստի բնաւորութիւնը, ֆէսի ճիշտագէտին ակունատեւս
լլալով ակնկալած էին որ կռիւ պիտի ծագէր: Ա-
նոնք գիտէին Գալուստի բնաւորութիւնը, բայց դեռ
չէին գիտեր Արշակինը:

Քարեքախտաբար այդ օրը քսանթացի Գալուստի
համբերութիւնը բռնած էր, ինչպէս յետոյ ինք կը
խոստովանէր Արշակին:

Ճէսը փափախի փոխելէն, անձիջապէս ետք,
Արշակ, երկու Գալուստներ, Նատօ և ուրիշներ սկսե-
ցին ուրախութիւն մը, որուն նմանը միայն իրենք
կրնային սարքել:

Քսանթացի կիւզելին պատմութիւնը. — Քա՛նի մը
օր անցած էր Արշակի և ընկերներուն Պաթում հաս-
նելէն ի վեր և ծանօթութիւններու շրջանակը հետ-
զհետէ կ'ընդլայնէր:

Անգամ մը քսանթացի Գալուստ նստած էր Ար-
շակի հետ: Կը խմէին ու կը խօսէին. յանկարծ Գա-
լուստացիս, ա՛խ՝ բացօգանչութիւնն քրաւ:

— Ի՞նչ ախ կ'ընես, տղա՛յ, քանի մը հարիւր
մարդ կ'աշխատին ձեռքիդ տակ, ի՞նչդ է պակաս,
նկատեց Արշակ:

— Ի՛նչպէս ախ չընեմ, ա՛խ որ կ'ընեմ, ֆէլէկի
հայելին կը սենայ, տարտս սարերուն բռնամ չ նո-
րէն չի թեթեւար, — պատասխանեց քսանթացի Գա-
լուստ:

Պատմութիւնը հետեւեալն էր.

«Արիֆ անուն լազ մը՝ ուսեսթուրք սահմանին
վրայ մարդու մաքսանենգութեամբ (սահմանէն մարդ
փախցնել) կը զբաղէր, նոյն ատեն չմոռմալով ծխա-
խոտի շահաւէտ գործն ալ:

Արիֆ իր 11 գինեակ մարտիկներով կ'երթար
մինչև Քարերգ, էրզրում և Երզնկա:

Օր մը Քասնթաղի մէջ կը տեսնէ Գալուստ ֆո-
շայեանի կինը՝ կիւղ էր, որ արդարև պատկերն էր
իր անուսին: Լազ Արիֆ, որ միջահասակ և
կտրիճ մէկն էր, շատ կը հաւնի կիւղէին և կը
մտադրէ կերպով մը զայն ձեռք ձգել:

Ան կը բռնադատէ Քասնթաղիները որ ստորագ-
րեն 20 թրքական ճնշուն ոսկիի մուրհակ մը: Կա-
տուցաւելի Պաթում Գալուստ ֆոշայեանէ, որ կիւ-
ղէի ամուսինն էր. եթէ գիւղացիները չստորագրէին
այս թուղթը և կամ Գալուստ մերժէր վճարել այս
20 ոսկի գումարը, Լազ Արիֆ կը սպառնար փախցնել
կիւղէլը:

Քասնթաղիները թէև «չարր խափանելու համար»
կը ստորագրեն Արիֆի պարտադրած թուղթը, միւս
կողմէ նամակ կը գրեն Պաթում Գալուստին, տեղե-
կացնելով բոլոր իրադարձութիւնները:

Յամակը հասնելուն յաջորդ օրն ալ Արիֆ կուգայ
Պաթում և ներկայացնելով պարտամուրհակը, կը
պահանջէ 20 ոսկիին հատուցումը:

Գալուստ կը մերժէ և երկու անգամ կռուի կը
բռնուի Արիֆի հետ, որ բացէրաց նորէն կը սպառ-
նայ անոր կինը՝ կիւղէլը փախցնել, եթէ գրածը
չստանայ:

Այս պատճառիւնը իր բոլոր մանրամասնու-
թիւններով լսելէ յետոյ, Արշակ ըսաւ Գալուստին.

— Հանգարտէ և անհոգ եղիր, այդ գործը կը
կարգադրենք:

Իրիկուն էր, ուշ ատեն: Քասնթաղի Գալուստ
և վարդահանցի Արշակ բաժնուեցան իրարմէ: Այդ
գիշեր Արշակ գնաց Նիկողոսին սենեակը և կը մտա-

ծէր լաւ ծեծ մը քաշել Արիֆին:

Առտուն կանուխ, երբ Արշակ դեռ անկողին կը գտնուէր, ներս մտաւ քսանթացի Գալուստը՝ բոլորովին հարբած, պատմելով որ գիշերը նորէն կռուի բռնուած է Արիֆի խուճբին հետ:

Երկուքը միասին քացիժ բարերդցիճերու սրճարանը, ուր երեւցաւ յանկարծօրէն Արիֆ:

Արիֆ իր խօսքն ուղղելով քսանթացի Գալուստին, գարձեալ պահանջեց պարտամուրհակի գումարին վճարումը:

— Կորսուե՛ցէք ասկէ, մէկ զրուշ անգամ չեմ տար, գոռաց Գալուստ:

Երբ լազ Արիֆ մօտեցաւ Գալուստի, այս անգամ միջամտեց Արշակ, գործածելով մշեցիի շեշտ և խօսելաձև. բայց լազն անոր ըսաւ.

— Դուն իրաւունք չունիս մեր գործին խառնուելու, դուն մշեցի, մենք՝ բարերդցի ու սիւրճէանէցի:

— Մշեցիի և սիւրճէանէցիի խնդիր չէ ասիկա, այլ իրաւունքի առնելիք տալիքի խնդիր, պատասխանեց Արշակ:

— Եթէ շատ գիտես, եկուր տեսնուինք, սպառնաց լազ Արիֆ:

— Իրիկունք Սեդրակին սրճարանը եկուր, հոն լաւ մը կը տեսնուինք իրարու հետ, գոչեց Արշակ:

Եւ առանց ծանր միջադէպի, երկու կողմերը կրցան զսպել իրենց կիրքերը: Սակայն բացայայտ էր որ ծայրահեղ արամադրութիւնները ելք մը պիտի որոնէին ու պոթիային:

Արիֆ մտադրած էր գանձել քսան ոսկին և եթէ չյաջողէր, կիւզէի առեւանգման սպառնալիքը

կ'ընէր հրապարակաւ, մին քսանթացի Գալուստ, նոյնքան կտրիճ և որ աւելին է, պատուախնդիր կը մերժէր բռնադատօրէն ստորագրել տրուած թուղթի մը պարտագրանքը լրացնել:

Իր կնոջ սպտոնացող վտանգն ալ ոչ միայն կը մտահոգէր զինքը, այլ կը սկսէր նաև կատաղեցնել միւս հայերը և առաջինը՝ Արշակ:

Կռիւ եւ Արիֆի սպանութիւնը.— Հաւատարիմ տրուած ժամագրութեան, Արշակ երեկոյեան, իրեն ընկեր ունենալով բարերոյցի Գալուստը և քսանթացի Գալուստը գնաց Սեգրակի սրճարանը:

Նստօ այդ միջոցին կարեւոր գործով կը բացու- կայէր:

Սրճարանը մարդ չկար և կ'երեւի թէ անոր յաճախորդները հոտ առած էին թէ քան մը պիտի պատահէր:

Հազիւ թէ պատուիրուած սուրճերնին սկսան խմել, երբ Արիֆ ներս մտաւ իր լազերու խումբով: Բոլորը նստան:

Արշակ յուզուած էր և հազիւ քանի մը ումպ խմած, թողուց սուրճին գաւաթը և կ'ուզէր դուրս ելլել:

— Հէ՛յ: ո՛ւր կը փախչիս, ըսաւ Արիֆ:

— Ձեմ փախչիր, չենք փախչիր. սրճարանին մէջ կռիւ չըլլար, դուրս ելլենք:

Եւ բոլորը դուրս ելան:

Կռիւը սկսաւ սրճարանին առջեւ. ո՞վ սկսաւ, ի՞նչպէս սկսաւ, ո՞վ որոն զարկաւ առաջին անգամ ոչ ոք գիտէ, ոչ իսկ Արշակ, որ դուրս ելլելու հրա-ւէր ըրած էր լազերուն:

Հայերն ու լազերը խառնուեցան իրար: Սրիք հայերու գէմ 11 լազեր կը կռուէին:

Արշակ հանած էր իրմէ անբաժան սթորոզօբան
և աջ ու ձախ հարուածներ կը տեղացնէր: Քանի մը
րոպէի մէջ գետին տապալեցան երեք յանդուզն լա-
զեր՝ Արշակի և երկու Գալուստներու հարուածներուն
տակ:

Եւ ինչպէս ըսինք արդէն քսանթացի Գալուստ,
գեղանի կիւղէլի պանդուխտ ամուսինը, ոչ միայն
կտրիճի սիրտ ունէր, այլև ճարպիկ կոուզի մը մար-
զանքն ու յատկութիւնները:

Արիֆ տեսնելով որ երեք տապալուած լազերու
վրայ չորրորդ մըն ալ անեղջաւ, կատաղօրէն խոյա-
ցաւ Արշակի վրայ:

Այս վերջինը իր «սթորոզօբայով» հարուած մը
տուաւ Արիֆի գլխուն, բայց Արիֆ րոպէական շար-
ժումով մը խուսափեցաւ հարուածէն. միայն բազու-
կի ուժգին թափով՝ Արշակի դաստակը իջու Արիֆի
գլխուն:

Արշակի դաստակը թուլցաւ խկոյն, ամբ բաց
ուեցաւ մեքենարար և սթորոզօբան ինկաւ գետին:

Կռիւի տաք ատեն, Արշակ յուզումէն և արտո-
րանքէն մոռցած էր սթորոզօբայի օղակը թելին ան-
ցնել:

Այլևս տատամսելու ատենը չէր և կռիւը կը
մտնէր մահու կենաց փուլի մը մէջ: Արիֆի աչքերուն
մէջ արթւնկար և ան կրնար սեւէ բան ընել:

Արշակ խկոյն դիմեց իր միւս զէնքին. ակըն-
թարթի մը մէջ հանեց խանջալը և խրեց Արիֆի
փորը: Սանջալը շմտաւ, հանդիպելով Արիֆի քամարին
(քէմէր), ուր շարուած մէճիտիէները, ոսկիները և
այլ մետաղ դրամները կը զբահէին մարմնի այդ մասը:

Արշակ կը փորձէ Արիֆի միւս կուշտը, ուր այս
անգամ խանջալը կը խրի քիչ դժուարութեամբ:

— Օ՛յ, ն... Արշակ պեճի վուրսու (գիս զարկաւ)
կը գոչէ լազ Արիֆ և կ'ընկրկի:

Իր ընկերները կը թողուն և կը փախչին:

Բայց Արշակի խանչալին երկրորդ և աւելի ուժ-
գին հարուածը յոխորտ լազի կուրծքին՝ վերջ կուտայ
անոր աղաղակին:

— Է՛հ տղերք, վերջացաւ այս գոթը, հեռա-
նա՛նք, կ'ըսէ Արշակ:

Հեռանալ, բայց ո՞ւր. Արշակ և բարերգի Գա-
լուստ ծանօթ չէին Պաթուժի փողոցներուն, թաղե-
րուն: Քանի մը օր կ'ընէր իրենց գալը և ահա կը
պատահէր այս դէպքը:

Քաղաքին միակ քաջածանօթ մարդը քսանթացի
Գալուստն էր, որ սակայն կը թողուր կը հեռանար
կռուի և սպանութեան վայրէն, առանց մտածելու եւ
հոգալու իր ընկերներու մասին: Այդ բոպէի յուզման
և իրարանցման մէջ, հաւանօրէն ան չէր անդրադա-
նար իսկ, որ կռիւը էապէս կը մղուէր իր կնոջ՝ կիւ-
զէլին համար:

Հիմա Արշակ ու Գալուստ պարտաւոր էին իրենց
զլխուն ճարը նայիլ: Բազմութիւն մը արդէն հա-
ւաքուած էր կռուին վայրը և ոստիկանութիւնը կու-
գար:

Պահ մը երկուքը միասին չուեցին մէկ կողմ եւ
բռնեցին ուղղութիւն մը, որ չէին գիտեր թէ ո՞ւր կը
տանէր զիրենք:

Բայց Գալուստ սխալ դատումով մը, բաժնուեցաւ
Արշակէն և ոլորապառայ ընթացք մը առնելով
հասաւ Սեդրակի սրճարանին առջեւ, ուր արդէն հա-
սած էին ոստիկանները:

Զինքը ձեռքակալեցին:

Փախուստ. — Մինչ Արշակ կը հեռանար աւելի

ապահով ուղղութեամբ մը Պաթոււմի փողոցներէն. կը
ուիւին ազանատես երկու հայեր, ախլիսացի Աբէլ եւ
Թորոս: կը հետեւէին անոր, օգնելու առաջնորդու-
թեամբ անշուշտ:

Երկու հայերը հասնելով Արշակին, կ'առաջնոր-
դէին զինքը վարդահանցի Խաչոյի սենեակը, ուր կը
բնակէր ուրիշ համագիւղացի մը, վարդան անուանով:

Երբ սենեակ կը մտնեն. Արշակ խկոյն կը հանէ
և տալով Խաչոյին, կ'ըսէ.

— Լուա՛ սա խանչալը...

Խաչօ տեսնելով արիւնոտ խանչալը կը նուազի,
կ'իյնայ և ուշքի գալէ ետք կը պաղտաի.

— Ամա՛ն, ընտանիքի, զաւկի տէր եմ. հեռացիր
ասկէ:

Եւ պահ մը մտածելէ և պաղարիւնութիւնը գըտ-
նելէ յետոյ, կ'աւելցնէ.

— Քիչ մը կեցի՛ր, տեսնենք ի՞նչ կ'ըլլայ:

Բաբերդցի Խաչօ կը բնակէր Օսման անուն տնա-
րացի իսլամ ստիկանի մը մօտ. և բնականաբար իբր
մտահոգութեան գլխաւոր պատճառներէն մին կը
կազմէր այս պարագան:

Արշակ կը գիշերէ Խաչոյի սենեակը, բայց յաջորդ
իրիկուն տնառացի ստիկանը կը տեսնէ զինքը պա-
տուհանէն. տպա կը հարցնէ Խաչոյին թէ, ո՞վ է
պատուհանէն տեսնուած երիտասարդը.

— Մեր գիւղացի է կը պատասխանէ Եաչօ:

Սակայն կասկածը կը մտնէ Օսմանի սիրտը, ու
հովհեաւ Պաթոււմի մէջ արդէն տարածուած էր թէ
Արիֆը զարնոզը բաբերդցի հայ մը եղած է:

Մինչ այդ Արշակ լուր զրկած էր իբր եղբօրը՝
Արուսթին, որ վրացական հագուստ մը առնելով իրեն
տանի:

Արութ կը բերէ ձեռք մը հագուստ և երկու եղ-
բայրները կ'երթան Սովուք Սուի անտառը, ուր Ար-
շակ կը փոխէ իր հագուստները, իսկ Արութ կը մեկնի:
Այս հագուստով ծպտուած՝ Արշակ ճաշի կ'երթայ:

Երբ Դաշոյի սենեակէն դուրս գալով անտառ գա-
ցած էին, աստիկան Օսման քանի մը ընկերներով կը
խուզարկեն սենեակը և երբ տեսէ մէկը շին գտներ,
կը թուլցնեն հետապնդումը:

Ճաշարանին մէջ Արշակ կը հանդիպի Խաչիկ
գիւղի պանդուխտներուն, որոնք կ'ըսեն իրեն.

— Տղա՛յ, ամբողջ քաղաքը կրակ ինկած քեզ
կը փնտռէ. այս ի՛նչ յանդգնութիւն է ըրածդ. հոս
ի՛նչ գործ ունիս:

Խաչիկացիները կը պատմեն իրեն թէ, Արիֆ
ապրեր է ՁԷ ժամ, որ բերնէն կղկղանք եկեր է և
մինչև մահ չէ կրցած խօսիլ:

Յարմար քաֆսոց. — Երբ ճաշարանէն դուրս ելաւ
Արշակ, իրեն հանդիպեցաւ վանեցի Քէլէշ անուն մէկը
որ հրաւիրեց ու տարաւ իր սենեակը:

Քէլէշի սենեակը կը գտնուէր Պաթումի գլխաւոր
աստիկանատան կից,

— Ասկէ աւելի լաւ թաքստոց չի կրնար ըլլալ,
մտածեց և ըսաւ Արշակ:

Քէլէշ հնչակեան էր և ձեռքի վրայ թէյ ծա-
խելով կը հանէր իր ապրուստը:

Արութ և Քէլէշ միայն գիտէին Արշակի այս
թաքստոցը:

Քէլէշ պարսկական անցագիր մը ապահովեց Ար-
շակի՝ կարապետ անունով և յանձնարարեց որ ան
երթայ ուղղակի Պարսկաստան, միանալու հոն կազ-
մուած, կամ կազմուելու վրայ եղող, հնչակեան
խումբերուն:

Արշակ եւ Անդրանիկ. — Արշակ հազիւ չորս օր Պաթուճ եկած էր, երբ պատահեցաւ Արիֆի եւ իր մարդոց հետ ունեցած կռիւը. բայց այդ չորս օրուայ ընթացքին ան արդէն ծանօթացած էր շատ մը նորեկներու եւ Պաթուճ բնակողներու հետ:

Արշակ հանդիպած էր Արշակ Օզանեանի, հետագային զօր. Անդրանիկի, որ Ռուճանիայէն կուգար եւ կ'երթար Կարս: Խօսակցութեան ատեն Արշակ տարօրինակ կը գտնէր Անդրանիկի խօսած բարբառին բառային կարգ մը ձեւերը: Անդրանիկ խօսելու ատեն յաճախ կը գործածէր սա բառերը.

— Ասանկուճիկ... անանկուճիկ... զապահաթը Նատոյին. եայլն:

Հոռոյներէ շատերը ծիծաղելի կը գտնէին այն ատենի անծանօթ Անդրանիկը, որ հազիւ 29 տարեկան էր:

Արշակի Պաթուճ հասնելէն 15 օր անցած էր եւ Նատօ ու Անդրանիկ մեկնած էին Կարս: Չէին գիտեր Արշակի տեղը եւ հետեւաբար անոր հետ հազորդակցելու միջոց չունէին:

Ինչպի թիֆլիս. — Երբ իր բոլոր պատրաստութիւնները տեսաւ, Արշակ իր եղբորը՝ Արուսի եւ վանեցի Քէլէշի գործօն օժանդակութեամբ, իրիկուն մը կայարան առաջնորուեցաւ եւ առանց արգելքի կամ դժուարութեան շոգեկառքով մեկնեցաւ Թիֆլիս. ուր հասաւ յաջորդ առաւօտ:

Արիֆի մարդոց փոխ վրեժը. — Արիֆի սպանութեան պատմութիւնը ամբողջացած պիտի չըլլար, եթէ զանց առնէինք անոր իբրեւ արդիւնք շարք մը իրադարձութիւններ որոնք լոյս կը սփռեն այն ատենուան հայլազ յարաբերութեանց եւ ժամանակի բարքերուն վրայ:

Ձեր բակալուած վարդահանցի Գալուստ դատուե-
լով Պաթուժի մէջ, դատապարտուեցաւ Յ տարուան
կալանքի, իբր մեղսակից Արիֆի սպանութեան գոր-
ծին մէջ և իր պատիժը լրացուց Քութայիսմ բանար:

Իսկ քսանթացի Գալուստ այդ կռիւէն ետք նաւով
հեռացաւ և անյայտացաւ Սոչիի և Սոխումի կողմերը:

Լազերր Արիֆի դիակը տարած էին Սիւրմէնէ,
որպէս «չէհիտ» նահատակ: Արիֆի հայրը, Ասլան
պէկ, չդիմանալով իր որդւոյն մահով իրեն տրուած
վշտին, հիւանդ կ'իյնայ անկողին, անդադար կրկնե-
լով իր չորս որդիներուն և բարեկամներուն.

— Մինչև որ Արիֆս սպաննողներէն մէկուն
ձեռքը չբերէք, այս ցաւէն չեմ ազատիր:

Եւ կը մեռնի, առանց տեսնելու կտրուած ձեռք
մը. իր չորս որդիները սակայն, երդում կ'ընեն լուծել
իրենց նզբօր վրէժը և կատարել իրենց հօր վերջին
բաղձանքը:

Չորս լազ եղբայրներ կ'երթան Պաթուժ, իմա-
նալու քսանթացի Գալուստին ուր ըլլալը: Անոնք
երկար հարցութործելէ և շատ դրամ ծախսելէ յետոյ
կը յաջողին գտնել Գալուստի հետքը:

Գալուստ կը կենար Սոչիի շրջանի մէկ հայաբնակ
գիւղը, անխաղործներուն մօտ:

Լազերը կ'երթան հոն, կը յաջողին գտնել Գա-
լուստը, զոր կը տանին անտառ, ուր կը սպաննեն և
աջ ձեռքը կտրելով կը տանին կը դնեն իրենց հօրը
գերեզմանին վրայ:

Այսպէս կը փակուի կիւզէլի, Արիֆի և Գալուստի
տռամը:

Արեակ Թիֆլիսի մեջ.— Առաջին անգամն էր որ
Թիֆլիս կը մտնէր Արշակ: Մարդու ծանօթ չէր,
հասցէ չունէր, իր համբան ինք պիտի աշխատէր

գտնել. ան իմացած էր միայն որ Հայեր կան Սալ-
տատսքի Պաղարին մէջ միայն, ուր յեղափոխական
ընկերներ ևս բոյն դրած էին:

Թրամվայ (ձիաքարչ) առնելով կայարանէն հասաւ
Պաղար և մտաւ վանեցի Մալխասին ճաշարանը, ուր
և ճաշեց:

Երբ փողոցները կը պտտէր, հանդիպեցաւ
սալմաստցի երկու տղաներու, որոնք ծանօթ էին
իրեն Սեւաստապոլէն և ահանատես եղած էին Պալթա
Քոսթայի հետ իր ունեցած կռիւին:

Սալմաստցիները կը վերադառնային իրենց
երկիրը: Խօսակցութեան ատեն անոնք տեղեկութիւն-
ներ տուին յեղափոխական կազմակերպութեանց
գործունէութեան նկատմամբ. անոնք ըսին Արշակին
որ սեւքարեցի Սաքօն կը մնայ Դերէկի վանքը իբրև
ոարկաւագ. տուին նաև շարք մը այլ տեղեկութիւն-
ներ:

Արշակ խնդրեց սալմաստցիներէն որ զինքը
ծանօթացնեն այն ատենի նշանաւոր ըմբիշներէն
կլտանեցի Օհաննէսին, որուն առասպելական ուժի
մասին տարածուած լուրերը հիացում կը պատճառէին
շատերու:

Արշակ դեռ այն ատեններէն, անգամ իր ման-
կութենէն, սիրահար էր ուժով մարդու, քաջ մարդու
և լաւ ձիու:

Շահ Իսմայիլ, Քէօր Օղլու: ըմբիշներ, հերոսներ
և կտրիճներ իր անվերապաը հիացումին առարկայ
կ'ըլլային: Գրեթէ կը պաշտէր զանոնք և բնականա-
բար կ'ուզէր նմանիլ անոնց, հետեւիլ անոնց ճամբա-
ներուն: Ուժ, քաջութիւն, յանդգնութիւն ունէր
անտարակոյս և կը զգար իբր ընդունակութիւնները
կլտանեցի Օհաննէսին համար կ'ըսէին թէ, այնչափ

Կասակ մը — Խօսակցութեան տան Արշակ ըսաւ Օհանէսին, թէ յատկապէս եկած է հիացում յայտնելու իրեն նման նշանաւոր ըմբիշի մը և և և և թէ, ըմբիշը եթէ կը բարեհաճի, ինք պատրաստ է անգամ մը գօտեմարտելու:

— Բայց դուն ո՞ր տեղացի ես, հարցուց կլտանեցին:

— Մշեցի եմ, պատասխանեց Արշակ:

— Եղբա՛յր, ես մշեցիներուն հետ չեմ բռնուիր: Գուք ունիք Ս. Կարապետը, որ ըմբիշներու, լարասողացներու պաշտպան սուրբն է, դուք ունիք Խաս գիւղացի Նալդրան Մաճուկը:

— Ինչու չես սիրեր մեր Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետը, ընդմիջեց Արշակ:

— Ես ալ կը սիրեմ Ս. Կարապետը, բայց ան միշտ մշեցիներուն կողմը կը բռնէ: Օր մը հովանաորած է ուրիշները: Գիտեմ որ դուն ևս կտրճութիւններ ըրած ես...

— Գոնէ սա պարտէզին մէջ քիչ մը գօտեմարտած ունի, որ եզան տիկով լեցուն գինին կը վերցնէ: Կը պատմէին նաև որ անոր ըմբշամարտի ամբողջ ընթացքին, անգամ մը իսկ անոր կունակը գետին եկած չէր:

Սալմաստցիները ըսին որ լաւ ծանօթ են ըմբիշին որ կը բնակէր Սազի կողմը՝ Թիֆլիս:

Սալմաստցիներէն մէկը տուաջ անցնելով արտօրաց աւելի շուտ հասնիլ կլտանեցի Օհանէսին տունը, որպէսզի անոր պատմէ Արշակի պատմած կտրճութիւնները Սեւաստապոլի մէջ:

Իրաւ ալ, երբ Արշակ և միւս սալմաստցիները տուն հասան, ըմբիշը մեծ ընդունելութիւն մը ըրաւ Արշակի, նստեցուց ճաշի և գինարբուք սարքեց:

տինք, պնդեց Արշակ:

— Չէ, եղբայր, հայը հայու դէմ ինչո՞ւ բռնութի
դուն եկած ես ինձի այցելութեան, բարով եկար
հազար բարով:

Արշակ իսկոյն հանդարտեցուց ըմբիշը, ըսելով.
— Ես կատակ ըրի: Ըմբիշ չեմ և քեզի հետ
գօտեմարտելու մտադրանք չունիմ: Մուշի մէջ Նալ-
դրանը կայ, դուք ալ եզի տիկով լեցուն գինի կը
վերցնէք: Իրարու յարմար էք: Յետոյ ես մշեցի ալ
չեմ, այլ բարերգի եմ:

Եւ բոլորն ալ կուշտ մը ծիծաղեցան ու շարուն-
ակեցին իրենց քեֆը:

Մօեցի կու եւ Ն. Մասիճեան. — Այն ատեն յե-
ղափոխութիւնը կը սկսէր գինարբուքով և գինետու-
նէն:

Երբ ըմբիշին Արշակին և Սալմաստցիներուն
գլուխը քիչ մը տաքցաւ, Արշակէն խնդրեցին որ
պատմէ Սեւաստապոլի մէջ իրեն հետ կապուած դէպ-
քերը:

Ինքն ևս հետաքրքրուեցաւ Թիֆլիսի յեղափո-
խականներով:

Կլտանեցի ըմբիշը յայտնեց թէ ինք ծանօթ է
մշեցի կու անուն մէկու մը, որ Հայաստանի մասին
յաճախ կը խօսի, անկէ զատ ուրիշ մարդ չի ճանչ-
նար:

Որոշեցին յաջորդ առտու իրարու հանդիպիլ
Մալխասի ճաշարանը:

Այդ գիշեր Արշակ անցուց սալմաստցիներու սեն-
եակը, ուր իրեն պատմեցին Թաւաքալեանի, Շէկ
Յովսէփի և ուրիշներու մասին:

Յաջորդ առտու Արշակ, ընկերակցութեամբ մշեցի
Կռոյի, ներկայացաւ Նիքոլա Մատինեանի, որ նախ
կասկածով, ապա վերապահութեամբ ընդունեց զի-
րենք:

Արշակ երիտասարդ էր և դեռ փոխած չէր իր
վրացական տարազը:

Մատինեան մանրամասն հարցումներ ըրաւ Ար-
շակին, որ ստիպուեցաւ ցոյց տալ Պաթում բնակող
վանեցի Քէլէշէն առած թուղթ մը: Մատինեան ը-
սաւ.

— Բայց հնչակեանի թուղթ է այս:

— Թէև Դաշնակցական եմ ես, բայց մարդ
չճանչնալուս համար առի այս թուղթը: Կ'ուզեմ
Պարսկաստան երթալ կամ Կարս:

— Այդ պարագային դուն պէտք է մեկնիս Երե-
ւան, ըսաւ Մատինեան, ուրկէ Սահակ վարժապետ
(Աշուղ) քեզ կը ղրկէ Պարսկաստան և կամ, եթէ յար-
մար դատէ, կը ղրկէ Կարս:

Արշակ փափաք յայտնեց տեսնել Սահակ Սահակ-
եանն ալ, բայց Մատինեան զանազան պատճառներ
րով յարմար չտեսաւ այդ և յանձնարարագիր չը-
տուաւ:

Սերոբ եւ Սեւ Մելիոն.— Արշակ և մշեցին միա-
սին գացին Միքայէլեան փողոցի մշեցիներու սրճա-
րանը, ուր իմացան թէ խլաթցի Սերոբ (հետագային
Սերոբ փաշա) թիֆլիս եկած էր քանի մը տղաներ առ-
նելու և տանելու Կարս:

Արշակ իսկոյն մարդիկ զրկեց իմանալու Սերոբի
տեղը, բայց իրեն լուր բերին թէ ան մեկներ է Պա-
թում և դեռ թիֆլիս կը մնայ Սև Մելքոնը:

Ըստ պատմուածին, քանի մը ամիս առաջ հալ-
վարինչցի Սև Մելքոն, նշանաւոր Արաբօն, Պուլկա-

բացին և ախրլցխացի վարդան անցեր էին երկիս՝
կարսի սահմանէն և Պուլանըխի կէլիէ Պարազանի
կիրճին մէջ ընդհարում մը ունենալով զոհ տուած էին
4 ընկնթներ: Ազատեր էր միայն Սև Մելքոնը, որ
թիւէն վիրաւորուած էր:

Մինչ Արշակ կը տեղեկանար այս դէպքին, ներս
մտաւ Սև Մելքոն, և սովորական ծանօթացումներէ
ետք, նկարագրեց այդ կռուին մանրամասնութիւն-
ները:

Ի վերջոյ, Սև Մելքոն խորհուրդ տուաւ Արշակի
ամիս մը սպասել թիֆլիսի մէջ, որպէսզի միասին
մտնէին երկիր:

Արշակ: սակայն, համաձայն չգտնուեցաւ այս
գաղափարին. յայտնելով որ այլևս չի կրնար սպա-
սել:

Թիֆլիսէն Աղսաֆա եւ Երեւան. — Յաջորդ առ-
տու Արշակ մնաք բարով ըսաւ սալմասանցիներուն
և տոմսակ մը առնելով կառաչարով մեկնեցաւ Աղըս-
տաֆա:

Այն ատեն դեռ կառուցուած չէր Թիֆլիս — Երեւան
երկաթուղին:

Գիշերային ուղեւորութենէ մը ետք, առաւօտուն
Աղստաֆա հասնելով, Արշակ նստաւ մալախանի մը
կառքը և մեկնեցաւ Դիլիջան — Երեւան ուղղու-
թեամբ:

Մալախանը լաւ հայերէն գիտէր, և ճամբան հարձ-
ուփորձ ըրաւ Արշակի ուղեւորութեան դրդապատճառ-
ներուն նկատմամբ: Արշակ անոր ըսաւ թէ ուխտի
կ'երթայ Էջմիածին, ուր միւռօն պիտի օրհնուէր:
Աւելցուց թէ 400 ռուբլի ունի հետը, որ այն ատեն
մեծ գումար մը կը նկատուէր, թէև իրականին մէջ
Արշակ 25—30 ռուբլիէն աւելի չունէր:

Մալականը փորձելու համար յատկապէս կը չափազանցէր իր քովի գումարը: Իսկ մալականը այդչափ դրամի անունը լսելէ յետոյ չար յղացումներ կ'ունենար և կը սկսէր խեթիւ նայիլ և ոճիւր որոճալ:

Կառքերը իրարու ետեւէ կը սուրային Ս. Ղստաֆայէն դէպի Դիլիջան, ապա չեղելու համար դէպի Երեւան:

Մալականը հսկայ կազմուածքով մէկն էր և կը թուէր որ շատ ինքնավստահ էր իր Ֆիզիքական ուժին:

Արշակ, որ կը կուահէր անոր յետին միտքերը, տեսաւ որ մալականը դիտումնաւոր կերպով կը դանդաղեցնէ իր կառքը, միւսներէն ետ մնալով: Առարկութիւն մը չըրաւ այդ մասին, բայց պատրաստըւեցաւ:

Ձորի մը եզրին էին երբ կանգ առաւ կառքը: Արշակ վար իջաւ և մալականը ետեւէն:

Այն ատեն յանկարծ մալականը իր ուժեղ թաթը դրաւ Արշակի վզին, բայց վարզահանցի երիտասարդը այնպիսի արագութեամբ ու թափով հարուած մը իջեցուց անոր ոտքին, որ հսկայ մալականը թաւազլոր ինկաւ ձորը:

Մալականը վեր բարձրացաւ ձորէն և առանց բառ մը իսկ արտասանելու, նստաւ կառքին առջեւը ու կառքը արագութեամբ քշեց դէպի Երեւան:

Այդ դասէն ու բոպէէն յետոյ մինչև Երեւան, մալականը դարձաւ Արշակի ամէնէն սիրալիք բարեկամը:

Երեւանի մեջ. — Երբ իրիկունը Երեւան հասաւ, տեղեկութիւն առաւ որ Սահակ(Աշուղ) քաղաքէն դուրս գացած էր կազմակերպչական գործով:

Շուկային մէջ թափառած ատեն կանգ առաւ դաշունավաճառի մը խանութին առջև: Գեղեցիկ դաշուններ տեսաւ և հատ մը գնեց: Խանութպանը խօսակցութեան ընթացքին ծանօթանալով և համակրելով իրեն իբրև հիւր հրաւիրեց տունը, ուր և գիշերեց:

Յաջորդ առտու Արշակ գնաց հանրային պտրտէզը և նստարանի մը վրայ քունը տարաւ: Կ'երեւի թէ հիւրընկալին տան մէջ բոլորովին հանգիստ գիշեր մը անցուցած չէր և նախորդ օրուան ուղեւորութեան խոնջէնքը փարատած չէր տակաւին:

Մինչ կը քնանար նստարանին վրայ, մէջքի լազի խանչալը թուլցած կէս դուրս ինկաւ:

Ոստիկան մը տեսնելով այս, քաշեց առաւ դանակը, և կից մըն ալ զարնելով անոր, արթնցուց ընդոստ: Եւ ուսերէն խօսելով, հարցուց խոժոռ դէմքով մը.

— Այս ի՞նչ է:

— Դանակ:

— Ինչո՞ւ կը կրես:

— Մի՞թէ արգիւտած է դանակ կրել:

Ժողովուրդը հաւաքուեցաւ. մեծամասնութեամբ հայեր:

Ոստիկանը, որ հայ էր, դարձաւ շուրջիներուն և ըսաւ հայերէնով.

— Կը տեսնէ՞ք սա խանչալը, այս սոխից վրայէն ելաւ:

Ոստիկանը կարծած էր թէ Արշակ ուռ էր կամ վրացի:

— Ես հայ եմ, ես սոխ չեմ, ըսաւ Արշակ:

— Լա՛ւ, իմացայ որ հայ ես սոխ չես: Եկուր երթանք ոստիկանատուն:

— Ի՞նչ գործ ունիմ ոստիկանատան մէջ, առարկեց Արշակ: Ի՞նչ ըրած եմ որ: Եթէ դաշոյն կրելն արգիւտւած է, առէք պատեանն ալ ու տարէք ոստիկանատուն:

— Չէ՛, անպատճառ ոստիկանատուն պիտի տանիմ քեզ. պիտի գաս:

— Չեմ գար կ'ըսեմ, բողոքեց Արշակ:

— Պիտի տանիմ, և շարժումով մը ոստիկանը բռնեց թեւէն:

— Չգէ՛ թեւս և զգուշացիր: Ես ոստիկանատուն գացողներէն չեմ: Չուր տեղը մի՛ ստիպէք զիս:

Երբ դորձը սպառնական փուլի մը հասաւ, ահանատես հայերը միջամտեցին ի նպաստ Արշակի: Բայց ոստիկանը կը յամառէր ու կը պնդէր: Ճարահատ, Արշակ վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ քաղցրութեամբ փրկելու իր օձիքը:

— Ի ուն՛ հայ, ես՛ հայ, աղբէր, թող որ երթամ: Ահա քեզ 30—40 կոպէկ. ասով նուէր մը առէք ձեզի համար և թողէք զիս:

Այդ պահուն շուրջը հաւաքուած երեւանցիները նորէն միջամտեցին և ոստիկանը այս անգամ տեղի առաւ և ազատ թողուց Արշակը:

Հազիւ թէ հաւաքուած բազմութիւնը գրուած էր երբ իրեն մօտեցաւ երիտասարդ մը՝ խօսակցութեան բռնուելու: Փոխադարձ հարցուփորձելէ ետք, Արշակ հասկցաւ որ ան դաշնակցական է և կը ճանչնայ Սահակը, Ադօն ու Սարգիս Օհանջանեանը:

Այս ծանօթութիւնն օգտակար եղաւ: Միասին գացին Ադոյին խանութը, ուր շատ չանցած երեւցաւ նաև Սարգիս Օհանջանեանը:

Խօսակցութիւնն այնքան խորացաւ, որ Արշակ անոնց յայտնեց Հրայրի զրկած հեռագիրը կարսէն Սեւաստապոլ, իր ուղղեւորութեան պատճառները և Պաթումի մէջ յապաղումը:

Ադոյի խանութի այս խօսակցութեան ատեն որոշուեցաւ որ Արշակ յաջորդ առտու իսկ մեկնի Վաղարշապատ և էջմիածին իրեն ըսին նաև որ յատուկ թուղթ մը պիտի գրեն իրենց մէկ ընկերոջ, որու անունը Սեպուհ չէր կրնար մտաբերել, հակառակ իր սուր յիշողութեան:

Էջմիածնի մեջ Խրիմեանի օրհնութիւնը. — Յաջորդ օրը, 1895 թուականի Մայիս ամսուան պայծառ առաւօտ մը, Արշակ ճամբայ ելաւ հետիոտն դէպի Վաղարշապատ, ուր հասնելէ ետք անցաւ էջմիածնայ պարիսպէն ներս և ներկայացաւ Խրիմեան Հայրիկ կաթողիկոսին:

Արշակ, որ դեռ պատանի՝ տեսած էր Խրիմեանը Տրապիզոնէն անոր անցած ժամանակ, մեծ հաւատք ու համարում գոյացուցած էր անոր վրայ: Խրիմեանի հայրենասիրութեան համբաւը եւ անոր կեանքին, խօսքերուն եւ գրութեանց նկատմամբ շրջան ընող պատմութիւնները, անսահման ժողովրդականութիւն մը ապահոված էին անոր: Արշակ մին էր տասնեակ հազարաւոր հիացողներէն եւ հիմա որ եկած էր էջմիածին, ներքին հզօր մղում մը կը զգար առնելու անոր հայրական օրհնութիւնները, որպէս կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Արշակ ներկայացաւ հայրիկին եւ առաւ անոր օրհնութիւնը:

Խրիմեան խորհուրդ տուաւ Արշակին որ Վան եր-

թայ, քայց Արշակ յայտնեց որ իր պատրաստութիւնս
ները կարսի համար են, ուրկէ պիտի որոշուի հետա-
գայ ուղեգիծը:

— Ո՛ւր որ ալ ապրիս, ի՛նչ որ ալ ընես, նայէ
որ լա՛ւ հայ ըլլաս, պատուիրեց իրեն անժողանալի
պետը Հայոց Յեզեցեալ:

Եւ Խրիմեան, շարունակելով իր խրատները բո-
ցաւառ Արշակին, ըսաւ.

— Երիտասարդ ես, գիտեմ որ շատ փորձութիւնս
ներ ունիս դիմաւորելիք ալն ասպարէզին վրայ, զոր
ահա կ'ընտրես ազատ կամքովդ: Հայրենասիրութեան
եւ յեղափոխութեան ճամբան փշոտ է, արիւնալի:
Աստուած մի՛տ պահէ քեզ:

Մտքի մեծ թեթեւացումով ու հոգեկան արտա-
սովոր բուարարութեամբ, Արշակ հրաժեշտ առաւ մեծ
հոգեւորականէն եւ նորէն անցաւ Վաղարշապատ:

Անճառին մեջ. — Երբ ճաշարանի մը անկիւնը կը
հանդատանար իր ճաշէն ետք, երկու խնուսցիներ մօ-
տեցան իրեն եւ հարցուցին թէ հայերէն կարդալ գի-
տէ՞ր: Իր հաստատական պատասխանին վրայ, անոնք
առաջարկեցին իրեն միասին պտոյտի ելլել Վաղար-
շապատի շրջակաները:

Արշակ, որ միեւակ կը զգար եւ մարդիկ կ'ուզէր
անմիջադէպ ժամերու ձանձրոյթը վանելու համար,
սիրով ընդունեց անոնց առաջարկը: Երբ միասին
դուրս ելան, անոնք առաջնորդեցին զինքը Եջմիած-
նայ կից մեծ անտառը, ուր իրենց ծոցէն հանեցին
«Հնչակ» մը եւ իրեն կարգացնել տուին: Յետոյ նո-
րէն իրենց ծոցը դնելով այդ արգիլեալ յեղափոխա-
կան թերթը, մեկնեցան:

Խնուսցիները կարդալ գրել չէին գիտեր եւ Արշա-
կին դիմած էին իրենց հայրենասիրական խօսքի պա-

պահը յագեցնելու համար:

Սարտարապատի մէջ. — Արշակ իր փնտռած մարդը տեսնելէ եւ որոշ պատրաստութիւններէ ետք, համբայ ելաւ սարսփ եւ հասաւ Սարտարապատ, որ պարիսպով գլուղ մըն է:

Երբ Սարտարապատի պարսպի դրան առջեւ քարի մը վրայ նստած կը հանգչէր, մարդ մը մտնեց աւնոր: քարեւեց, ինչպէս սովորութիւն է արեւելեան երկիրներու մէջ, եւ հարցուց թէ ո՞ր տեղացի է:

— Երգրումցի եմ պատասխանեց Արշակ:

— Արի՞ երթանք Երգրումցի հաճիին մօտ, հասկը բնակի եւ գուն ուրիշ աւելի յարմար մարդ չես կըրնար գտնել քեզի: Երկուքդ ալ հայրենակիցներ էք, ըսաւ սարտարապատցին:

Գացին Հաճիին մօտ: Երբ առանձին մնաց այս վերջիին հետ, Արշակ ըսաւ որ ինք բնիկ բարերոցի է, թէեւ կու գայ Երգրումի նահանգէն:

— Ես քեզի խորհուրդ կու տամ որ հոս իբր Երգրումցի ճանչցուի: Քան թէ բարերոցի, ըսաւ Հաճիին:

Ի սրբին էր այս մարդը եւ կը գործէր սարտարապատցի երկաթագործի մօտ խանութին մէջ, գիւրս հարկեր եւ շատ կ'աւազուիսու:

Երբ զանգակը հնչեց եւ գիւղին ժողովուրդը սկըսաւ ժամերգութեան երթալ, Հաճիին լուր տարածեց թէ Երգրումցի Արշակը աւտիրացու է եւ կողկողուն ճայու ունի:

Արշակի համար նոր փորձանք մըն էր այս եւ տնի գուր փորձեց հասկցնել Հաճիին եւ սարտարապատցիներուն, որ ինք տիրացու չէ, երբէք տիրացու եղած չէ, տիրացու ըլլալու փափաք չունի եւ չի ալ կրնար երգել:

Բայց Հաճին մտիկ ընող պտուղներէն չէր և կը
ջանար Արշակին իսկ հաւատացնել որ ինքը՝ Արշակ
տիրացու է, թէև տեղեկութիւն չունի որ տիրացու
է և աւելի առաջ երթալով, քահանային ըսաւ.

— Տէր հայր, այս երիտասարդը նոր եկաւ Վա-
ղարշապատէն, իմ հայրենակիցս է, լաւ տիրացու է և
ազուր որ ալ ձայն աւնի:

Բաւական ճիգ և պերճախօսութիւն պէտք եղաւ
Արշակին, համոզելու համար տէր հայրը որ Հաճին կը
կատակէ և մարդիկ սխալ ներկայացնելու քնածին
թերութիւն ունի:

Մասանիի մը խնդիրը — Հազիւ տղատուած եկե-
ղեցւոյ մէջ երգելու անպատեհութենէն ժամերգու-
թենէն վերջ Հաճի նոր փորձ մը ուզեց փաթաթել
Արշակի գլխուն:

— Արշակ, դուն հիմա եկէ՛ս (գարմիկ) ես և
արհեստով սսկերիչ:

— Բայց ես սսկերիչ չեմ ոչ ալ քու եկէնդ, պա-
տասխանեց Արշակ, որուն բախար այնքան բաց էր
արկածներու և անսովոր կոչութիւններու մէջ:

— Չէ՛, դուն պիտի ըսես թէ սսկերիչ ես:

— Հաճի, քիչ առաջ զիս տիրացու շինեցիր, գե-
ղեցիկ ձայն մըն ալ գրիր կեկորդս և քիչ կը մնար
ինձի ալ հաւատացնելու թէ ճիշտ կը խօսիս: Հիմա
կը պնդես թէ սսկերիչ եմ և նորէն կը ջանաս հաւա-
տացնել որ ես սսկերիչ եմ բայց ես լուր չունիմ թէ
սսկերիչ եմ: Աստուծոյ սիրոյն, Հաճի, վերջ տուր սա-
կատակներուդ:

Բայց Հաճին այս անգամ աւելի յամառ էր քան
նախորդ անգամ, երբ զինքը կը ներկայացնէր որպէս
տիրացու: Հաճին ըսաւ արշակին:

— Հիմա խնդիրը սա է. բնական տանս տէրը արտը փորելու տանն մատանի մը գտած է: Երկուանի ոսկերիչները 70էն 80 բուպլի գին գրած են: Ի՞նչն ալ, որպէս ոսկերիչ, պիտի նայիս այդ մատանին և հազիւ այդքան գին պիտի չդնես: Ատով ալ պիտի վերջանայ քու ոսկերչութիւնդ: Այս կարգադրութենէն տանտէրս լուր չունի և պիտի չունենայ:

Երզրումի Հաճին իր հիւրընկալն էր, միակ մարդը որ իբր հայրենակից կրնար ընդունիլ: Տիրացութիւնը մերժած էր, հիմա շատ անյարմար էր մերժել նաև ոսկերչութիւնը, մանաւանդ որ մատանիի մը նայելով պիտի վերջանար այդ արհեստին մասնագիտութիւնը:

Այսպէս մտածեց Արշակ և հաւանեցաւ պահ մը «ոսկերիչ» ներկայացուելու Սարտարապատի պարիսպներէն ներս:

Երբ տուն գոցին, Հաճին ներկայացուց զինքը որպէս ոսկերիչ:

— Ո՞ւր սորված ես արհեստդ, հարցուց տանտէրը:

— Երզրում, պատասխանեց Արշակ շատ կարճ, ինքն ալ նեղուելով և ներքնապէս ամչնալով:

— Հաճիին քրոջ տղան ես, նորէն հարցուց տանտէրը:

— Փոքր էի երբ ձգեցի Երզրումը, խուսափողական պատասխան տուաւ Արշակ:

Եւ սարտարապատցին մատանի մը հանելով Արշակին տուաւ որ քննէ:

Մատանին մէկ այս կողմ, մէկ այն կողմ գարձընելէ և իր արտայայտութեան այլազան ձեւեր տալէ ետք, Արշակ ըսաւ:

— Այս մատանին շատ տարիներ հողին տակ մը նացեր է :

Միամիտ տնեցիները իրարու երեսնայեցան, ապա շած էին որ ճերգրուճցի ոսկերիչքը կրցաւ վարպետութեամբ հասկնալ մատանին հողէն գտնուած ըլլալը :

Իսկ Արշակ, շարունակելով յայտնել իր քննութեան արդիւնքը, աւելցուց .

— Եթէ այս մատանին հողին տակ մնացած չըլլար, 150 բուբլի արժէք պիտի ունենար: Հիմա ստոր գինը 80 բուբլիի չափ կրնայ ըլլալ: Եթէ այդ գինը տուողներ գտնուին, մի՛ վարանիք, տուէ՛ք :

Բոլոր տնեցիները հաւանեցան «ոսկերիչ»ին գիտութեան, վարպետութեան և խորհուրդ տուին որ ան մնայ որպէս ոսկերիչ Սարտարապատի 14 գիւղերուն համար: Ըսին որ ամէն գիւրութիւն պիտի տան անոր խանութ մը հաստատելու համար Սարտարապատի մէջ :

Հանրին վարպետին տուինք. — Այնուհետեւ դարբին Հաճի իր նորեկ հայրենակիցը տարաւ իր վարպետին տունը, ուր ևս ներկայացուց իբրև ոսկերիչ և քեռորդի :

Այս տնեցիներն ալ ուրախութիւն և փափաք յայտնեցին որ Արշակ մնայ Սարտարապատ և ոսկերչութիւն ընէ: Ըսին նոյնիսկ որ իրեն համար գործիքներ բերել կու տան երեւանէն, խանութ կը սարքեն և կ'օգնեն որ տուն տեղ ըլլայ :

Հաճիին գործատէրը Զապէլ անուն ազջիկ մը ունէր :

Սեղան գրին, բոլորը միասին կերան ու խմեցին: Ազջկան ներկայութեան ըսին թէ Զապէլ թեկնածու է

հարսնութեան (*) :

Դեպի Կարս — Հաճին, երկաթագործը եւ միւս գիւղացիներն ու տնտեսներէն ոմանք կը պնդէին որ Արշակ մնայ Սարտարապատ : Խաղաղ ու բարգաւաճ կեանքի մը հեռանկարները կը պարզէին իրեն, եթէ իր արհեստը ի գործ գնէր և եթէ շուղէր ոսկերչութիւն ընել, գոնէ յանձն առնէր մնալ իրենց գիւղը :

(*) 1920 թուի Մայիսին, երբ Հրամանատար Սեպուհ, գինեալ ուժերու գլուխն անցած կը զսպէր բուշեիկեան ապստամբութիւնը, իր զօրամասով օր մը մնաց Սարտարապատ :

Այս առթիւ գիւղացիները եկան իրենց յարգանքը մատուցանելու եւ մեծարելու գինքը : Եկած էր նաեւ էրզրումցի Հաճին, բաւական ծեր վիճակի մէջ, աւելի քան 70 տարեկան, անճանաչելի :

Գիւղացիները հարցուցին Սեպուհին թէ նախապէս Սարտարապատ այցելած էր : Ան պատասխանեց թէ հանդիպած է հոն 1895ին եւ հիւրը եղած է Հաճիի :

— Հիմա չեմ կրնար ճանչնալ գինքը : Ո՛ղջ է թէ մեռած, ո՞վ գիտէ, աւելցուց Սեպուհ :

Հաճին, որ հոն կը գտնուէր այդ պահուն, ոտքի ելաւ եւ մօտելով Սեպուհին ողջագրուեցան :

Սեպուհ պատմեց «ոսկերչութեան» եւ Զապէի մասին : Հաճին յիշեց բոլորը յստակօրէն :

Իրեն ըսին թէ Զապէի որ 1920ին մօտ 40 տարեկան կին եղած էր, արդէն ծնունդ տուած է 5 զաւակներու :

Արշակ յաջորդ օրն ալ մնաց Սարաւրապատ: Ի-
րեն համար քէյֆ սարքեցին, ուրախացան և արբե-
ցան: Եր թուէր որ քանի մնար այդ գիւղը, իր կեանքը
պիտի ըլլար քէյֆերու շղթայ մը:

Պիւղացիները կը կռահէին որ Արշակ կտրիճ մըն
է, բայց կ'անգիտանային անոր ուղեւորութեան բուն
գաղտնիքը:

Արշակ Սեւաստապոլէն ճամբայ ելած չէր Սար-
աւրապատի անշրդի հողերուն մէկ անկիւնը խրուելու
և խարխիս նետելու համար: Արշակ այն տիպարներէն
չէր որ նպատակի մը հետապնդման ճամբուն համեղ
խայծէ մը դիւթուէր ու կանգ առնէր:

Արկածասիրութիւնը ստացական չէր, ծնած էր
իրեն հետ, մաս կը կազմէր իր բոխանդակ էութեան:

Եւ երբ խմէր, կ'արբենար ու քէյֆերու կը մաս-
նակցէր, բնաւ չէր կորսնցներ իր նպատակի յստակա-
տեսութիւնը, նման միջնադարեան ասպետի մը:

Արշակ հետիոտն ճամբայ ելած էր Երեւանէն և
հետիոտն պիտի հասնէր Կարս, միանայու հայ յեղա-
փոխութեան, հայ ազատագրութեան նոր առաքեալ-
ներուն, որոնց հետ իր ունեցած ժամադրութիւնը
այնքան կ'ուշանար հիմա՝ տոյամներով ու արկածիե-
րով լի իր ուխտի ճամբուն վրայ:

Խրիմի գեղածիճաղ ափերը և «հարկատու» թա-
թարներու մեծարանքները զինքը շփացուցած չէին:
Պաթումի և Թիֆլիսի ենթաարեւադարձային թաւշեայ
բուսականութեան ընծայած թագստոցները մերժած
էր իր պոռթկացած զայրոյթին հետքերը ծածկելու
համար: Երեւան կամ Թիֆլիս քաղաքները անհրապոյր
էին վրացական տարազի մէջ ծածկուած Արշակին, և
Սարաւրապատը միայն գերեզման կրնար ըլլալ հայ-
րենասէրի ու սագմիկի իր ոգիին երազներուն:

Ան պէտք է ազատէր Հաճիէն, երկաթագործէն,
Ջապէլէն ու բուրէն՝ որ կը շրջապատէին գինքը՝
համակրանքի, բարեկամութեան, քաղցրութեան ու
եղբայրութեան մթնոլորտով մը:

Որոշեց փախչիլ գիւղէն, առանց մնաք բարով
ըսելու իր անկեղծ հիւրնկայներուն:

Սեպուհ ցորեկին իմացաւ դէպի Մաստարա
տանոց ճամբուն ուղղութիւնը: Տեղեկացաւ որ մինչև
հոն 6-7 ժամուան անապատ մը կը սարածուի իր
առջեւ. իրեն ըսին նաև որ աւազակներու բռնի մըն
էր անապատը և կողոպուտներն ու արկածները ոեւէ
ատեն կրնան բաժին իյնալ անպաշտպան ու անձանօթ
ճամբորդներու:

Արշակը վախցողը չէր և ոչ իսկ անապատի
թունաւոր օձերը կրնային գոյզն սոսկում պատճառել
իրեն: Թունաւոր երկոտանի թէ սողուն ըլլայ այն
ճամբուն վրայ՝ պիտի թռէր անցնէր մինչև Մաստա-
րա:

Գիշերուան կերսւխումը արդէն վերջացած էր,
գլուխները տաքցած և ծանրացած էին: Հաճին կը
քնանար հարբած՝ կէս գիշերէն ետք, երբ Արշակ
զգուշութեամբ ելաւ անկողնէն, հագուեցաւ, առաւ
իր սակաւաթիւ իրերը և դուրս նետուեցաւ տունէն:

Գիւղը կը քնանար և շուները չէին հաչեր:
Արշակ բռնեց թալին տանոց ճամբան և թափ տուաւ
իր ներբաններուն:

Բաւակն ճամբայ կտրեց գիշերային գովու-
թեան տակ և յաջորդ կէսօրէն ետք հասաւ Մաստա-
րա:

Հոս հանգչեցաւ կայի Պատուղ Պաղտասարի
տունը, լուացուեցաւ, մաքրուեցաւ և ճաշեց:

Շարունակեց իր ճամբան և յաջորդ օրն ալ

հասաւ Պուղտաշէն, ուրկէ կ'երեւին Անիի և Խոնա-
վանքի աւերակները. ան նայեցաւ այդ հինաւուրց
աւերակներուն և յուզուեցաւ:

Ամէն գիւղէ կը տեղեկանար իր յովորդ հան-
դըրուանի ուղղութիւնը: Գիւղացիները բարի էին և
հիւրընկալ: Արշակ քանի կը մօտենար Կարսի, այնքան
աւելի կը ժողվէր իր ոտքերը. ան անցաւ քանի մը
քնակավայրերէ, մինչև հասաւ Արագի գիւղը:

Երկու օր ետք հասաւ Կարսի բերդին ու քա-
ղաքին:

Կարսի մեջ. — Քաղաք մտնելով հարցուց հայ
սրճարանի մը մասին և իրեն ցոյց տրուած ուղղու-
թեան հետեւելով, հասաւ ճիշդ տեղը:

Երբ սրճարանէն ներս մտաւ, իր աչքերը հան-
դիպեցան ուղղակի Նատոյին, որ նստած սուրճ կը
խմէր: Ողջագուրուեցան իրարմէ ակամայ բաժնուած
երկու սրտակիցները և նստան կացութեան մասին
խորհրդակցելու:

Նստօ տեղեկացուց Արշակին թէ 80 տղաներ
արդէն հաւաքուած են քաղաքին մէջ տեղ մը. ըսաւ
թէ անո՛ցմէ իւրաքանչիւրը 15 կոպէկ կը ստանայ
կազմակերպութենէն որպէս ծախք: Ես այդ դրամով
«թագաւորի պէս» կ'ապրիմ: Նստօ աւելցուց որ, առ
այժմ ոեւէ պատենութիւն չկայ երկիր մտնելու եւ
բոլորն ալ հարկադրուած են սպասել բերդաքաղաքին
մէջ:

Կարս հաւաքուածներու մէջ էին Հրայր, Վե-
դէր Սաքօ, Ղզլաղաճայ Օհան և Ասաուր. ճարտար
Ակօ, Խնուսցի Մոսօ, Մարտիրոս, Գարահիւարցի Ան-
դրանիկ, Սերառտիոյ Զառայէն Սենեքեւիճ, Երզըն-
կացի Ստեփան, Քղեցի Գէորգ, Վարդուցի Բարսեղ:
Մալսոզկերտի Թանոսէն երկար Մքօ և ուրիշներ:

Հիմա ասոնց վրայ կ'աւելնար վարդահանցի
Քէօտ Արշակ:

Արշակ առժամաբար տեղաւորուեցաւ կարսի
մէջ:

Քերդի նոր ամբօթեանց կառուցումբ եւ սկսաւ —
Այդ ատեն կարսի կառավարական կարևոր պաշտօ-
նատար Տր. Շերպէթով որ հայ էր, խորհարդ կուսակց
գաղնակցական Նորհասակներն և Խաչիկ Բզնուէիին
որ հեռացնեն տղաքը քողքէն:

Թուրքիոյ հիւպատոսը, իր շրտեսներու միջոցով
իմանալով որ շատ մը տաճկահայեր հաւաքուած են
կարս և պատրաստուած թիւներ կը տեսնեն սահմանէն
անդին անցնելու, բողոքած էր ռուս նահանգապետին:

Եւ որպէսզի փրկուէին երեսօթները, կարգադ-
րուեցին եզաւ որ տղաքը երթան աշխատելու կարսի
նոր ամբօթեանց մէջ, որոնց կառուցման ձեռնար-
կած էր ռուս զինուորական իշխանութիւնը:

Անգրանիկ, որ ատաղձագործ էր, սկսաւ իր
արհեստը գործադրել քերդի շինութեան մէջ: Արշակ
և Նատօ որպէս վարպետ քորածուկներ լծուեցան
աշխատանքի. այդ արհեստը անոնք սովորած էին
Սեւաստասպոլի ճանապարհներու շինութեան մէջ:

Միւս տղաքը օրական կը ստանային 20ական
կոպէկ վարձատրութիւն, մինչ Արշակ և Նատօ կ'առ-
նէին 35ական կոպէկ, որպէս վարպետ արհեստաւոր-
ներ:

Բոլորն ալ շատ լաւ կ'ապրէին, որովհետեւ
շափարակց աման էին կարսի մէջ ապրուստի պայ-
մանները:

Կիրակի օրերն ալ ամէնքը միասին բէլՖի կը
նստէին, կ'ուրախանային:

Այդ ատեն Հայկական խնդիրը սեղանի վրայ էր. Մայիսեան Բարենորոգումներու ծրագիր մը կար որով մեծ պետութիւնները Սուլթանին կ'առաջարկէին բարեկարգութիւններ մտցնել վեց նահանգներուն մէջ:

Յոյսի, ակնկալութեան, ոգեւորութեան և երազներու օրեր էին:

Կարս հաւաքուած տղաքը կը փախաբէին օր առաջ սահմանէն ներս մտնել, բայց ստոյգ տեղեկութիւններէ կը պարզուէր թէ սահմանի թրջական կողմի լեռները բռնուած էին քրեւեքով, իսկ ուսական կողմի լեռները՝ թուշեքով:

Զինավարժութեան օրջանք. — Գրեթէ ամիս մը աշխատեցան Կարսի նոր ամբուստանաց շինութեանց մէջ:

Հրայրը, որ յեղ֊փոխական գործի կապակցութեամբ նամակներ պիտի ղրկէր Սարի Ղամբշ, իր մօտ կանչեց Նատօն, Արշակը և Հաւատորիկցի Ղազարը. որոնց վստահեցաւ այդ առաքուածը:

Երեքը միասին իսկոյն մեկնեցան Կարսէն և հասնելով Սարի Ղամբշ՝ նամակները յանձնեցին Ստամպուլցոց Աւոյին:

Աւօն աւելի մանրամասնօրէն պարզեց սահմանային կացութիւնը, կասկածէ վեր՝ հաստատելով որ գէպի երկիր անցնելու կարելի ճամբաներն ամբողջովին բռնուած և հսկողութեան ներքե տնտուած են երկու կողմերէն. Ան խորհուրդ կուտար սպասել մինչև Օգոստոսի վերջերը և այդ ժամանակամիջոցն ալ օգտագործել զինավարժութեամբ:

Երեքը բնկերները տեղեկացուցին Հրայրի զինավարժութեան թելադրանքի մասին, որ կուզար Ստամպուլցոց Աւոյէն:

Հրայր կատարելապէս համաձայն էր այս գաղափարին և կը յայտնէր թէ իրենց ծրագրի մաս կը կազմէր

զինավարժութիւնը տղոց և խուճբերուն, որոնք սահմանուած էին երկիր մտնելու :

Իրու ալ շատ չանցած շրջանի տղաքը բաժնը-ւեցան երեք վայրերու վրայ — ուստական Բասէն, Կարսի շրջակայքի գիւղերը և Ալեքսանտրապոլ :

Կտրգադրուեցաւ որ Արշակ երթայ Ալեքսանտրապոլ, ուրկէ վահան Ճէլլաթեան զինքը դրկեց Արթիկ՝ զինավարժութիւն սովորելու : Արթիկ հաւաքուած խուճբին մէջն էին Նասո, Սզվընայ, Նազար և Յարութիւն Քիւսազ, Անգրանիկ և Արշակ, ամէնը վեց հոգի :

Ասոնք նախապէս կանոնաւոր զէնք բռնել չէին գիտեր, զինավարժութիւն ըրած չէին, նշանառութիւն փորձած չէին և երկար հրացաններու գործածութեան կերպի մասին գաղափար իսկ չունէին : Հիմա Արթիկի մվջ, պիտի սովորէին զէնքի գործածութեան արուեստը, որպէսզի լաւագոյնս և արդիւնաւորապէս կարենային ծառայել հայ յեղափոխութեան, հայրենիքի ազատադրական պայքարին :

Խուճբին մարզիչն էր Յակոբ Փաշիկեան, որ իր բոլոր կարողութիւնն ու ճարտարութիւնը ի գործ կը դնէր անոնցմէ ճշմարիտ զինուորներ, ճիշտ նշանառուներ և հայդուկներ պատրաստելու համար :

Տղոց ուզածը, կեանքի ամբողջ երազը և բուն ցանկութիւնն ալ այդ էր :

Երեք շաբաթուան շարքայ և անընդհատ մարզանքներէ ետք, խուճբը կանչուեցաւ Ալեքսանտրապոլէն. երբ հոն վերադարձան, տեսնուեց որ քսան երիտասարդներ ևս արդէն հաւաքուած են :

Աղբաբայի մեջ. — Մարզիչ վահան Ջէլլաթեան յայտնեց թէ օրավարձքով պիտի երթան Աղբաբայի շրջանի Մէքիւզ գիւղը հունձք քաղելու : Կուսակցութեան վերին մարմնի հրամանն էր զոր պէտք էր

կատարել:

Իացին Աղբարայի շրջանը, որ առհասարակ կը բաղկանայ թրքական դիւղերէ: Մէկ օր աշխատեցան:

Յաջորդ օրը երբ Սղվընայ նազար նստած կը ծխէր, թուրք տէրն եկաւ և արգիլեց:

— Ես քեզի օրական կը վճարեմ որ աշխատիս. ինչո՞ւ նստած կը ծխես, ըսելով բարկացաւ:

Ծագեցաւ կռիւ մը, որ վերջացաւ արիւնահեղութեամբ. սրով հետեւ թուրքերը խուժեցին իրենց գերանդիներն ի ձեռին և 20 տղաներն ալ հարկադրուեցան պաշտպանուիլ նոյն ձեւով:

Մինչ երկու կողմերէն ալ շատեր վիրաւորուեցան, թուրք ալեւորները (աքսաքալ) միջամտելով հանդարտեցուցին կռուողները. բայց ստեղծուած պայմաններու տակ կարելի չէր այլևս հոն մնալ *):

Երկու օրական հազիւ առած, տղաքը վերադարձան Ալեքսանդրապոլ:

Անիի աւերակները. — Այս անգամ վահան Չէլլաթեան գիրենք գրկեց Անիի շրջանի քանի մը հայ կական գիւղերը, ուր Արշակ իր ընկերներով միասին, պատեհ առիթը գտաւ մօտէն դիտելու Քաղբարայի նահանգ հիմնած պետութեան նշանաւոր մայրաքաղաքի՝ Անիի աւերակները:

---

*) 1921ին, հայ-թրքական պատերազմին, զօր. Սեպուհ գիրք բռնելով Աղբարայի մէջ, նոյեմբեր 4ին մղեց կռիւ մը թրքական բանակի ուժերուն դէմ, որ ծանօթ է «Զմլիներու կռիւ» անունով:

Այս Զմլիներու գիրքէն ան կը սմբակոծէր Մեքիւզ գիւղը, ուր 1895ի աշնան որպէս հնձող երկու օր աշխատած էր և մասնակցած էր գերանդիներու կռուին,

իրենց այս Բափառուհներու ընթացքին անոնք
մասն «Կիտէր Կէլմէզ» (գացող չվերագարձող) ծով
կոչուած ստորերկրեայ անցքը՝ վառած մոմեր ասնելով
իրենց ձեռքը: Անոնք առաջացան մինչեւ որոշ տեղ
մը, բայց երբ անցքին ճանապարհները ճիւղաւոր
ուեցան, խոնամութիւն սեպեցին վերագառնալ:

Անիի «Կիտէր Կէլմէզ»ը մանողներն էին Նասոն.
Արշակը և խոնորակցի մքոն:

Երկիր մտնելու պատշաճութիւն. — Մինչ այդ,
մինչ այն, Օգոստոսի սկիզբները սուրհանդակ եկաւ
որ տղաները երկուքով, երեքով մանեն կախ. այս
հրահանգը գործադրուեցաւ առանց միջոգէպի:

Քանի մը օր ետք Հրայրի հրահանգով Նասո
ղրկուեցաւ Ալեքսանդրոպուլի շրջանը, իսկ չորրորդ
օրը Հրայր գատեց 27 տղաներ, յայտնելով թէ ժամը
հնչած է երկիր մտնելու:

Ասկէ աւելի մեծ աւետիս չէր կրնար ըլլալ տղա-
յոց համար և դժուար է նկարագրել անոնց զգացած
ուրախութեան շափը: Բայց այդ չէր միայն Հրայրի
աւետիսը, ան քիչ ետք կ'աւելցնէր.

— Տղա՛ք, այս գիշեր իսկ պիտի մեկնէք:

Հրայրի «պիտի մեկնէք այս գիշեր իսկ» հրա-
հանգը յանկարծակի բերաւ Արշակը, որ առարկեց թէ
առանց Նասոյի չի կրնար մեկնիլ թէ իրենք երկու-
քը եղբայրական դաշինք կ'սքած են դեռ Սեւաստո-
պուլէն, և առանց Նասոյի ինք կը զգայ թէ դժուար
մը ըրած պիտի ըլլար իր ուխտին:

Հրայր, սակայն, իրեն յայտնեց թէ գաղափարին
զինուորագրուած են իրենք ամէնքն ալ և թէ գա-
ղափարը ներկայ պարագային աւելի բարձր է քան
ընկերը:

Աւելցուց որ Նասո մասնաւոր գործով զրկուած է
Ալեքսանդրապոլ և ան ալ երկիր պիտի մտնէ երկ-
րորդ խումբի մը հետ:

Հրայրի այս բացատրութիւնները համոզիչ թուե-
ցան Արշակին, որ նոյն գիշերը խումբին հետ մեկնե-
ցաւ Սարգզամիշ:

Հոն բոլոր պատրաստութիւնները տեսնուած էին
իրենց համար, միայն ըսին թէ անհրաժեշտ դարձած
է յետաձգել խումբին մեկնումը և տղաները պէտք է
սպասեն Շատրուանի և Հովվերէն գիւղին միջև
տեղ մը:

Ասիկա տողի ունեցաւ 1895ի Օգոստոս 6ին կամ 7ին:

Ինչպի Երկիր. — Շատրուան այն գիւղն էր, որ
Սարգիս Կուկունեան զինավարժութիւն ըրած էր իր
խումբով:

Հիմա Հրայրի զեկամորդութեամբ կազմուած նոր
խումբ մըն ալ կուգար զինավարժութիւն ընելու հոն:

Շատրուանցիք թրքախօս հայեր էին և գաղթած
էին հնաւոր Սերաստիոյ Հանգալ գիւղէն:

1895 թուի Օգոստոսի 17ն էր, երբ խումբը
Շատրուանէն կանչուեցաւ Ղանղալի անտառ, ուր
իրենց նը սպասէր անտառապահ Մադո, որ տարաւ
գիրենք գէնքերու պահեստի վայրը:

Երկու օր ետք ելաւ Հրայր, որ բաժնեց զէ՛քերն
ու միւս բոլոր պիտոյքները:

Անտառին մէջ Հրայր խօսեցաւ հայրենասիրական
պարզ այլ սրտախոյզ ճառ մը:

Քիչ ետք 1895ի Օգոստոս 19ն 20 լուսնայու
գիշերը, խումբը աւաջնորդութեամբ յին Թոփալ Նի-
կոլայի և խմբապետութեամբ Աստուրի և Ռեանի, ան-
ցաւ տաճկաց սահմանը:

Արշակի հայրենասիրական երազը հի՛ւս մարմին
առած էր:

Վերջաբան. — Զօր. Սեպուհ տակէ անդին չուզեց

պատմել ինձի, ըսելով որ երկրի իր արկածները, մարտնչումներն ու կռիւները առանձին էջ մը կը կազմեն իր Ֆետայական գործունէութեան շրջանին:

Ես ալ շպնդեցի աւելի/ին վրայ, նախ անոր համար որ իմ սկզբնական նպատակս եղած էր տեսնել հերոսը իր մանկութեան, պատանեկութեան և երիտասարդութեան աշն շրջանին մէջ, ուր իր կրած միջավայրի, ժամանակի և մարդոց ազդեցութիւնը զինք առաջնորդեցին հայ ազատագրական պայքարի նորակազմ բանակը, կարճ ատեն մը Հնչակեան կուսակցութիւնը և ապա ու վերջապէս Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը որուն գրոշին ներքէ կուսեցաւ, պայքարեցաւ, տիրացաւ իրեն արժանի համբաւի մը և մտաւ իր յուրտեսնական քունը:

Ինձի համար դժուար չեղաւ Զօր Սեպուհի պատմածներէն ջոկել երկրորդականը: Եւ արդէն ան ունէր բնական ընդունակութիւն պատմելու և տալու էական կէտերը:

Սեպուհ երբեմն նոյնիսկ կը վերանար, երբ կը մտաբերէր իր հի՛ն հի՛ն յիշատակները, որոնց մէկ այլ մասին ծանօթացած էի, երբ տարիներ առաջ կազմեցի ռեջեր իմ Յուշերէս» երկու հատորները՝ իր իսկ հաւանութեամբ:

Գիտեմ որ ուրիշներ ևս գրի առած են անոր կեանքի պատմութենէն մասեր, որոնք կը հաւատամ թէ յոյս պիտի տեսնեն ամբողջացնելու այս ուշագրաւ դօրականին և յեղափոխական ազգմիկին արկածալի կեանքի գրուագիները:

Իմ այս ձեռնարկով եթէ յաջողեցայ դոյզն ծառայութիւն մը մատուցանել աւելի և՛ ծանօթացնելու մարդը, հայրենասէրը, յեղափոխականն ու ազգմիկը, որպիսին էր այն ատեն Արշակ, հանրութեան այժմ ծանօթ Զօր Սեպուհ աւելի մեծ գոհունակութիւն չեմ կրնար ակնկալել:

(Վ Ե Ր Ջ)

Chalcidius

